

~ 1 ~

DAGBOEK

OOST-TURKIJE

Door Frans Wendel

REIS LIVIUS ONDERWIJS

SEPTEMBER 2011

REIS OOST-TURKIJE 2011

INLEIDING

Er zijn waarschijnlijk maar weinig mensen in Nederland en zelfs in West-Europa die weten wat Oost-Turkije precies omvat, hoe het er daar uitziet en wat je daar als reiziger hebt te zoeken. Alle reden om er juist heen te gaan, zeker als je bent geïnteresseerd in oude geschiedenis. Jona Lendering was er jaren geleden met een groep geweest, de deelnemers vonden het toen een fantastische reis en het werd hoog tijd voor een nieuwe trip naar dat verre vreemde gebied. Veel belangstellenden uit Liviuskringen maar ook van daarbuiten meldden zich al snel aan. Er kwamen zoveel inschrijvingen binnen voor de septemberreis dat de planning van een tweede reis naar dat gebied kort na de eerste voor de hand lag. Twee groepen van 23 personen stonden klaar voor het avontuur. Enkelingen moesten om gezondheidsredenen helaas afhaken, maar die plekken werden deels weer bezet door nieuwe belangstellenden.

Vanuit Livius bestond de voorbereiding uit een tweetrapsraket: een voorbereidende bespreking in juli in de prachtige Openbare Bibliotheek van Amsterdam, waar Jona de historie van Turkije in grote trekken schilderde, en een uitgebreide syllabus, die ons de oude geschiedenis van Turkije uitlegde, vooral die van de Hittieten, plus een bijdrage van een deelnemer, die de lange, grootse en tenslotte rampzalige geschiedenis van de Armeniërs in tekst en landkaart toelichtte. We zouden immers het centrum van het land en het oosten bezoeken, waar in een ver verleden de Hittieten en Armeniërs hadden geheerst. Verder konden we in vertaling een stuk meereizen met Xenofon en zijn Griekse strijdmakkers, die zich ver vóór Christus vanuit het Perzische rijk door het oude Armenië een weg naar huis vochten.

Op aanbeveling van Jona lazen velen ook het boek “Volg de wolken” van Marcel Kurpershoek, die te voet en liftend door de bergen van het zuiden en oosten trok, in de voetsporen van Xenophon. Wie dan nog een goede reisgids las en de te bezoeken plaatsen op een kaart van Turkije uitzette, was geheel klaar voor een boeiende reis.

1^e DAG: VRIJDAG 9 SEPTEMBER: VLUCHT NAAR ANKARA

Jona heeft ons de dag vóór vertrek per email nog even gerustgesteld over de situatie met de opstandige Koerden bij de grens met Irak. Daar komen we niet in de buurt. Alle reden dus om met opgeruimde zin ons te verzamelen bij de bekende roodwitte kubus op Schiphol. Bekenden van eerdere Liviusreizen begroeten elkaar enthousiast, maar ook de nieuwelingen zijn natuurlijk van harte welkom.

De borden vertellen dat onze vlucht 20 minuten is vertraagd. Wachten op vliegvelden is voor velen van ons routine geworden. Uiteindelijk passeren we toch de veiligheidscontrole, dit maal tot op het bot bekeken in een soort röntgenpoort. Je moet met je tijd meegaan. We vliegen met Anadolu Yet, om alvast aan de Turken te wennen. Ze vliegen in elk geval goed.

Tegen zessen in de avond wandelen we aan de achterkant het hoofdgebouw binnen van het vliegveld van Ankara, een moderne kolos van beton, staal en glas. Je mag door de douane als je een visumzegel koopt voor 15 euro. Gids Ismail staat ons in de hal met een brede glimlach op te wachten, voor deelnemers aan de reis vorig jaar naar zuidwest Turkije een oude bekende. Een vriendelijke jonge kerel die goed Nederlands spreekt. Hij woont in Izmir, groeide als kind op in Nederland, is getrouwd en heeft twee kinderen. Hij leidt ons naar een wat kleinere moderne bus van de maatschappij Tamiszoy SA. Grotere hebben ze hier kennelijk niet en we moeten het ermee doen de komende twee weken.

Op weg naar de stad heet Jona ons welkom in Turkije. Hij wijst erop dat we boffen met Ismail, want met zo'n gids kan het gewoon niet fout gaan. Hoewel het naast een studiereis ook wel vakantie is voor velen, dringt hij erop aan zoveel mogelijk bij de groep te blijven. Zijn ervaring is dat sommige vrijbuiters soms even spoorloos zijn, waar hij dan "een jaar ouder van wordt". Dan moet hij intussen stokoud zijn. We gaan een groepspot vormen voor een aantal uitgaven. Ellen werpt zich op als beheerster, dus dat zit wel goed.

Ismail pakt het anders aan. "Lieve mensen", dat wordt standaard zijn vriendelijke aanspreking tot de groep. Soms net iets te vaak. Hij heet ons nog maar eens welkom, ook namens de chauffeur. Dat is Hussein, een

vriendelijke jongeman. Die grijnst maar eens. Het opwekkende nieuws is dat het nu, tegen de avond, 28 graden Celsius is en morgen is het ook mooi weer. Ismail heeft het goed met ons voor en waarschuwt om geen kraanwater te nuttigen, ook niet via daarin gewassen salades, hoe heerlijk die er ook mogen uitzien, of via de ontbijtsapjes uit een automaat. Mineraalwater kun je eenvoudig kopen bij de chauffeur.

Intussen rijden we onder een strakblauwe avondhemel de stad binnen. Ismail geeft informatie over Ankara, de hoofdstad van het land sinds 1923, toen de grote leider Atatürk met het land een nieuwe start maakte na alle geweld van de Eerste Wereldoorlog en de daarop volgende bevrijdingsoorlogen. Ankara is een moderne stad geworden - kunnen we trouwens op dat moment ook zien als we over brede boulevards richting centrum koersen. Volgens Ismaël heeft de stad meer dan zes miljoen inwoners. Andere bronnen spreken van ongeveer vier à vijf miljoen.

Na 1923 trokken de plattelanders massaal naar de stad. Ze bouwden rond de aanvankelijk kleine stadskern van Ankara in één nacht primitieve huisjes, hele wijken. Er was geen plan, geen riolering, geen waterleiding. Bij aardbevingen stortte de boel weer in. Tot er een bouworganisatie werd opgezet, “Tokie” genaamd, die om de situatie te verbeteren massaal en volgens plan overal flatwijken uit de grond stampte. Die zien we nu overal om ons heen. Men stichtte coöperaties die de flats tegen redelijke prijzen verhuren of verkopen. Eigenlijk kun je alleen aan de hier en daar oprijzende moskeeën zien dat je in een land bent van overwegend moslims.

De stad ligt op ruim 900 meter boven de zeespiegel, op de Anatolische hoogvlakte met een landklimaat: strenge winters, hete zomers. In de zomer koelt het alleen 's avonds wat af. Daar merken we trouwens niet veel van deze avond.

Op een plein zwaait een enorme zwartbronzen Atatürk op zijn paard gezeten krijgshaftig met zijn arm. Na eeuwen van islamitisch verbod tot het maken van menselijke afbeeldingen was het oprichten van zulke beelden vorige eeuw een ander kenmerk van de nieuwe wind die door Turkije blies.

Het moderne Ankara İçkale Hotel ligt aan een drukke boulevard. Aan luxe geen gebrek. Het is benauwd binnen, maar gelukkig is er airco op de kamers, ook al omdat er muggen zijn gesignaleerd. Groepjes van ons gezelschap trekken er al spoedig vol goede moed op uit, eerst om geld te

pinnen en daarna op zoek naar een restaurant. Opvallend lange rijen Turken verdringen zich voor de talrijke geldautomaten. Kennelijk hebben ze veel geld nodig. Van andere toeristen is geen spoor te bekennen.

Restaurants bieden allemaal een ruime sortering aan kebab, maar ook vis staat meestal op het programma, wat je op een hoogvlakte niet zo gauw verwacht. Het kost moeite aan de obers uit te leggen dat we geen verse salade willen en waarom. Een goed restaurant biedt dan bijvoorbeeld minipizza's als alternatief voorgerecht. Bij de keuze van gerechten helpt het als je in de keuken kan aanwijzen wat je wilt hebben.

In de meeste restaurants kun je alleen maar frisdranken krijgen. Die houden zich aan het islamitische verbod op het schenken van alcoholische dranken. Het hangt waarschijnlijk vooral af van de opvatting van een eigenaar en van de wijk waarin je bent, of er alcohol mag worden geschonken, want de volgende dagen vinden we gelegenheden waar ze er geen moeite mee hebben. Gelukkig biedt de bar van het hotel voor de liefhebbers een gezellige nazit met een glas bier of wijn. Een mooi einde van een lange reisdag.

Zicht op Ankara vanaf het Museum van Anatolische beschavingen

KORTE GESCHIEDENIS VAN ANKARA

Uit opgravingen blijkt dat er in de Bronstijd (ca. 2000 v. Chr.) al mensen woonden op de plek van het huidige Ankara, het volk van de Hatti. Tussen ca. 1700 en 1200 v. Chr. lag de nederzetting in het rijk van de Hittieten. Een sage vertelt dat de stad zou zijn gesticht door de Phrygische koning Midas, in de 9^e eeuw v. Chr. Na de Phrygiërs heersten achtereenvolgens de Lydiërs en de Perzen over het gebied, de laatsten van 545 tot 333 v. Chr. Vanaf die periode verschijnt de naam Ankyra (Grieks) of Ancyra (Latijn) in de geschriften, een stopplaats langs de Koninklijke Weg van de Perzen, die liep van Perzië naar het in West-Turkije gelegen Sardis.

In 333 v. Chr., na het doorhakken van de Gordiaanse knoop, nam Alexander de Grote de stad over van de Perzen. Na zijn dood in 323 v. Chr. viel dit deel van Turkije binnen het rijk van een van zijn generaals, Antigones van Macedonië.

Vanaf 278 v. Chr. werd Ancyra de hoofdstad van nieuwe binnendringers, de uit de Balkan afkomstige Keltische stam van de Galaten, die zich in Midden-Anatolië vestigde. In 25 v. Chr. werd de stad bezet door de Romeinen onder keizer Augustus. Als de hoofdstad van de Romeinse provincie Galatia werd het een belangrijk handels-, administratief en militair centrum met vermoedelijk zo'n 200.000 inwoners. Uit die tijd dateren de Romeinse bouwwerken, waarvan de restanten nog zijn te bezichtigen, zoals het badhuis en de tempel van Augustus, nu tot moskee omgebouwd.

Ankara werd langzamerhand ook een centrum van de jonge christelijke gemeenschap in Anatolië, met een eigen bisschop. Na de verdeling van het Romeinse rijk in de 4^e eeuw bleef de stad een belangrijk handelscentrum in het Oost-Romeinse, later Byzantijnse rijk. In 1073 werd Ankara ingenomen door de Seldjoeken en begon de islamitische periode. Lange tijd heersten in Midden-Anatolië lokale vorsten, in welke periode ook Ankara te lijden had van de invallen van de Mongolen. In de tweede helft van de 14^e eeuw namen de Turkse Ottomanen de macht in Anatolië over. In die periode verviel Ankara tot een kleine stad, met aan het begin van de 20^e eeuw slechts 30.000 inwoners. De herbloei begon, zoals eerder gezegd, nadat Atatürk er vanaf 1923 zijn nieuwe hoofdstad vestigde.

2^e DAG, ZATERDAG 10 SEPTEMBER: Ankara, Museum van Anatolische beschavingen, Romeins badhuis, Mausoleum van Atatürk

De vrouwen mogen van Jona met korte mouwen. Het is immers een moderne stad. De morgen is nog jong als we met de bus tegen een heuvel met flats en villa's omhoog rijden naar het Museum voor Anatolische beschavingen. Het gemoderniseerde gebouw staat in een tegen de heuvel aangelegde tuin met veel trappen, coniferen en fleurige bloemen.

Oorspronkelijk was het een 15^e-eeuws marktgebouw, dat zich met zijn galerijen rondom een centrale hal goed leende voor een rondgang door de oude beschavingen. Bankjes voor het gebouw en in de tuin geven gelegenheid na afloop van het museumbezoek te genieten van de fraaie omgeving en van het uitzicht op de lager gelegen stad.

Bij een grote kaart van Turkije tegen de voorwand van het gebouw houdt Jona een inleiding. Het museum geeft een aardig beeld hoe het huidige Turkije naar zijn verleden kijkt. Het biedt in zijn uitstalling een diversiteit aan oude culturen, van Steen- en Bronstijd tot en met de Romeinen. De nadruk ligt op de periode van de Hittieten. Ankara is er trots op met die oude beschaving iets uit eigen streek te bieden. In grote trekken schetst Jona de geschiedenis van het oude Turkije, vanaf de Steentijd, met opgravingen uit Göbekli Tepe en Catalhöyük, tot de Romeinse tijd.

(Voor een goed begrip van de uitstalling over de Hittitische beschaving in het museum en van het bezoek de derde dag aan de hoofdstad van de Hittieten, Hattusa, is na de beschrijving van deze tweede reisdag de korte geschiedenis van de Hittieten weergegeven. Voor de geschiedenis van de Prehistorie van Anatolië: zie de inleiding blz. 6-9 van de syllabus.)

We beginnen bij een reconstructie van een huis uit Catalhöyük, van ongeveer 8000 jaar geleden. Men heeft deze stad uit de late Steentijd gedeeltelijk opgegraven en vond er o.a. gepleisterde muren met wandschilderingen, de oudste tot nu toe gevonden in deze vorm, van jagende mensen, stieren, herten en nog andere diersoorten. We bewonderen de originele schilderijen, met veel zorg verwijderd uit de opgraving en hier gerestaureerd ten toon gesteld. Catalhöyük was een van de eerste plekken waar de mens in dorpen ging wonen. Men deed daar al aan

eenvoudige akkerbouw. Opmerkelijk is dat men de doden onder de vloer van de eigen woning begroef.

Reconstructie opgraving uit Catalhüyük

Wandschildering uit Catalhüyük

Met akkerbouw kun je veel meer mensen voeden dan met jacht en voedsel verzamelen, maar het kost veel meer energie voor je kunt oogsten. Waarom zou je kiezen voor deze omslachtige voedselvoorziening? Niemand weet het, maar Jona verhaalt over een Beierse archeoloog, die een wonderlijke theorie heeft opgesteld. In het graangewas vond men in het verre verleden vliegenschimmels, die in bier verwerkt de mensen “high als een papegaai” maakten. Alle reden dus om dat graan te verbouwen. Het zou dan niet gebeuren uit economische motieven, maar vanwege dat speciale bier. Overigens werd die wetenschapper wel gefinancierd door bierbrouwerijen, maar volgens Jona zou het nog wel eens kunnen kloppen ook.

Moedergodin uit prehistorisch Anatolië

Dan staan we stil bij kleine beeldjes die de moedergodin voorstellen, een van de belangrijkste goden in de oude wereld van prehistorisch Anatolië. De godin wordt voorgesteld als een naakte buitengewoon dikke vrouw, met kolossale ledematen, buik en borsten. Ze zou wel eens de vruchtbaarheid kunnen representeren, want bij een van de beeldjes komt er duidelijk een kind tussen haar benen tevoorschijn. Diezelfde moedergodin laat haar armen rusten op luipaarden of leeuwen, alsof ze ook “meesteres van de dieren” was, een jachtgodin wellicht. We vinden haar ook bij de Hittieten en zij zou de voorloper kunnen zijn van de Phrygische godin Kybele en de Griekse Artemis. Eigenlijk, stelt Jona, weten we het niet.

De volgende periode brengt ons in de Bronstijd, het 3^e millennium v. Chr., vooral bekend om de opgravingen van Hacilar en Alacahüyük, van het Hattivolk. Veel voorwerpen komen uit graven en tonen grote vaardigheid in metaalbewerking, in koper, brons, tin, goud, zilver en zelfs ijzer, een materiaal dat in die tijd meer waard was dan goud. Moeilijk te bewerken in het begin, of zoals Jona het benoemt: “een rotmetaal”. Een belangrijk artistiek motief vormden bronzen en koperen beeldjes van herten, gemzen en stieren, maar we weten eigenlijk niet waarom. Ook liggen er gouden kronen en juwelen, vaak heel verfijnd bewerkt.

Bronstijd Anatolië: grafgift van een ceremoniële standaard met herten en een ram in brons

In de achterste galerij komen we in de periode dat Assyrische kooplieden uit Noord-Mesopotamië zich vestigden in kolonies in Zuid-Anatolië (ca. 1950-1750 v. Chr.). Bekend is Kültepe. Ze brachten hun ingewikkelde spijkerschrift mee, waarvan we fraaie voorbeelden zien op uitgestalde kleitabletten en stenen zuilen. Joop vindt die kleitabletberichtjes wel lijken

op wat we tegenwoordig allemaal op facebook zetten. Opvallend zijn verder de talrijke rituele drinkbekers of rhytons, in de vorm van dieren.

Kleitabiet uit Kültepe, deels nog in de envelop

Terracotta rhytons uit Kültepe

Voor sommigen van de groep is het tempo van de rondgang eigenlijk te hoog, vooral voor enkele geïnteresseerden die zowel aantekeningen willen maken als fotograferen, of die hier en daar wat willen schetsen. Dat is hard werken om bij te blijven. Storend zijn soms de gidsen van voorbij trekkende groepen die al te luidkeels hun verhaal afsteken.

Zo komen we op de afdeling van de Hittieten, die vanaf ca. 1750 v. Chr. Centraal-Anatolië binnentrokken. Jona vertelt over de “unificerende tendensen” tijdens de Hittitische koningen, van handelsnetwerken en huwelijken, die leidden tot het ontstaan van een van de machtigste staten uit de Oudheid. De kunst die de Hittieten voortbrachten, sloot wel aan bij die van vorige perioden, maar had doorgaans ook eigen kenmerken, zowel in prachtig gevormd aardewerk en rhytons als in beeldjes en reliëfs. Heel apart is een tweetal fraai vormgegeven en geschilderde rhytons in de vorm van stieren, uit de 16^e eeuw v. Chr. Ze symboliseren de Hittitische stormgod. Kunst met een grote K.

We staan wat langer stil bij een grote bronzen plaat met spijkerschriftinscriptie, uit het 13^e-eeuwse Boğazköy (Hattusa), de oudste van dit materiaal in Anatolië gevonden. Het gaat over een verdrag betreffende de grenzen van het Hittitische rijk. Jona wijst erop dat je

zelden zoiets in brons terugvindt, omdat dit materiaal al gauw werd meegenomen door plunderslaars. Voor kleitabletten hadden ze geen belangstelling. Een ander groot tablet van gebakken klei bevat een vriendschapsbrief van Naptera, de vrouw van farao Ramses II, aan Puduhepa, echtgenote van de Hittitische koning Hattushili III.

Hittitische rhitons uit de 16^e eeuw v. Chr.

Bronzen plaat: verdrag in spijkerschrift

Tenslotte bereiken we de afdeling van de Neo-Hittieten, de latere kleine koninkrijken in het zuiden van Anatolië (ca. 1200-700 v. Chr.) Zij zetten de Hittitische tradities voort en ontwikkelden die verder. Zo werden stadspoorten en muren van paleizen voorzien van grote reliëfs. In de met grote koepels overdekte oude markthal van het museum is de rondleiding voorbij en kiezen we onze eigen route. We vallen van de ene verbazing in andere bij het zien van al die prachtige reliëfs, die men met veel zorg hierheen heeft overgebracht. Duidelijk zijn hier en daar Assyrische invloeden te zien, in kleding en baarden bijvoorbeeld.

Enkele reliëfs zijn gewijd aan het oeroude Oosterse epos van Gilgamesh, de halfgod-koning die met vriend Enkidoe grootse heldendaden verricht en na de dood van die vriend een wonderlijke tocht maakt om het eeuwige leven te zoeken, maar tenslotte tot hoger inzicht komt over leven en dood. Op een reliëf zie je Gilgamesh als de meester van de dieren.

Karchemish-reliëf in basalt: Gilgamesh, de meester van de dieren (9^e eeuw v. Chr.)

De afbeeldingen vertellen meestal een verhaal, over goden en koningen. Zo toont een reliëf een scene uit de mythe van Illuyanka, die tijdens een strijd de ogen en het hart van de stormgod steelt. Later trouwt ze met de zoon van de stormgod. De laatste vraagt zijn hart en ogen terug, maar daarna doodt hij zowel zijn zoon als Illuyanka. Raar verhaal dus. Sommige wetenschappers menen dat het hier gaat om het eeuwige dualisme tussen goed en kwaad.

Prachtige reliëfs alom: een leeuwenjacht, een banket, een offerende koning, ambtenaren en soldaten in optocht, een krijgswagen in de strijd en nog veel meer. Ook staan versteende leeuwen te brullen en kijkt een drie meter hoge koning ons streng aan.

Basalt uit Carchemish (9^e eeuw v.Chr.): Strijdwagen

Brullende leeuw

De afdelingen van de Phrygiërs en latere beschavingen waren wegens verbouwing gesloten. De meesten doen nog even de museumwinkel aan om kaarten te kopen of bijvoorbeeld een paar beeldjes van de moedergodin, “voor de kleinkinderen”. Buiten in de zon op een bankje of met een kop koffie op een overdekt terrasje komen we bij van al die oude pracht. Co en Kiek hebben de rondgang benut voor het maken van enkele prachtige schetsen, hún manier om ervaringen vast te leggen.

Schetsen uit het Museum van oude beschavingen in Ankara van resp. Kiek Jansen en Co Bleeker

Tijd om te vertrekken. De bus brengt ons in korte tijd naar de opgraving van het Romeinse badhuis. Bij eerste aanblik lijkt het of er hier midden in de stad een bombardement of aardbeving heeft plaatsgevonden, maar als we het terrein oplopen, zien we al gauw dat overal stukken zuil en grafstenen liggen van de Romeinen. Nog duidelijker wordt het als we vanaf een muurrand neerzien op de fundamenteën van een Romeins badhuis.

Men heeft dit complex ontdekt toen hier een weg zou worden aangelegd. Het is rond 215 gebouwd in opdracht van keizer Caracalla en in de eerste helft van de 20^e eeuw door Duitse en Engelse archeologen blootgelegd. Volgens Jona kwamen de Romeinse keizers hier graag verpozen. Hij wijst de verschillende baden aan. Iemand meent heipalen op de bodem te zien, maar dat zijn natuurlijk de dragers van de vloer, die van onderen werd verwarmd. Uiteraard gingen de Romeinen massaal naar badhuizen om zich grondig te reinigen, maar wat ze niet in de gaten hadden, was dat het zeer onhygiënisch was. Je kon daar “enge ziekten” oplopen, zoals cholera en tbc. Jona heeft wel 25 ziekten geteld.

Zo'n badhuiscomplex was meestal multifunctioneel, met een bibliotheek en een sportveld, gericht dus op verbetering van lichaam en geest. Aan een kant van het badhuis zien we dan ook een groot open terrein met pilaarstompen erom heen, het sportveld. De Romeinse schrijver Seneca woonde tegenover zo'n badhuis en klaagde over het lawaai van de sporters. Er wordt wel beweerd dat de Romeinse badhuizen tevens als bordeel dienden, maar volgens Jona is daar weinig bewijs voor. Badhuizen waar mannen en vrouwen samen gebruik van maakten, waren zeldzaam.

Uitleg bij de overblijfselen van het Romeinse badhuis in Ankara

Onder de brandende zon wandelen we nog even rond over het sportveld en langs lange rijen grafstenen, begeleid door het mechanisch versterkte geloei van de middagoproep tot gebed. Tijd voor rust, verkoeling en lunch. In groepjes verkennen we de omgeving, op zoek naar een restaurant. Frans treft het, want hij zit aan met maar liefst tien vrouwen. Als dat de Turkse mannen niet jaloers maakt!

Na lang wachten op enkele min of meer verdwaalde figuren - kunnen de bus niet vinden op een heel ander parkeerterrein – rijden we naar het hoog boven de stad gelegen Mausoleum van Atatürk. Onderweg volgen we een tijd de Atatürk Bulvari, waarover het verhaal gaat dat Atatürk, lichtelijk onder invloed, 87 jaar geleden tegen de toenmalige minister-president İnönü zei: “We moeten deze straat heel breed houden.” Hoe dan ook is dat gelukt. We passeren het parlamentsgebouw, een zeer modern sportpaleis, waar internationale basketbalwedstrijden worden gehouden, en een Zuidkoreaanse cultuurtuin - met dat land hebben de Turken innige banden.

Bij de ingang van het park waarin het mausoleum staat, worden niet alleen alle bezoekers doorgelicht, maar ook de bus. Men vreest kennelijk voor een

aanslag van de Koerdische rebellen op het beroemdste nationale monument van Turkije. Het mausoleumpark omvat een complete heuvel midden in de stad Ankara van één vierkante kilometer. De persoonsverheerlijking rond de stichter van het moderne Turkije kent nauwelijks grenzen. Zo siert zijn portret ook talloze openbare gebouwen in het hele land.

De ingang van de paradedeg naar het mausoleumplein wordt geflankeerd door wachttorens, waar twee meer dan levensgrote beeldengroepen de bezoeker verwelkomen. Rechts staan drie mannen – boer, leerling en soldaat, om het belang van de landbouw, de scholing en het militaire apparaat te symboliseren. Links staan drie vrouwen, maar Ismails uitleg van de betekenis is onverstaanbaar, omdat op dat moment met veel gestamp de militaire wacht wordt afgelost. Een officier schreeuwt zijn bevelen en veel publiek stroomt toe.

Aflossing van de wacht

Ismail over het leven van Atatürk

Ismail neemt ruim de tijd om ons het levensverhaal van Atatürk te vertellen met de overtuiging van een bewonderaar. Zo vernemen we dat deze volksheld aanvankelijk naar een medresse, een religieuze school ging, tot hij na de dood van zijn vader door zijn oom naar de militaire academie werd gestuurd. Hij vocht in Egypte, Tunesië en tijdens de Eerste Wereldoorlog op vele plaatsen in Turkije. Later zette hij de zwakke sultan af, leidde met succes de bevrijdingsoorlog tegen de Engelsen, Fransen, Russen en Grieken en stichtte het onafhankelijke Turkije zoals wij dat nu kennen.

29 oktober 1922 werd de Republiek Turkije uitgeroepen. Nog steeds is die datum een nationale feestdag. In de jaren daarna voerde hij vele hervormingen door om Turkije in korte tijd tot een modern westers en seculier land te maken. Goedschiks of kwaadschiks, maar dat zegt Ismail

niet. Belangrijke punten waren scheiding van kerk en staat, gelijkberechtiging voor de vrouw, hervorming van leger en onderwijs en invoering van het Latijnse alfabet.

Dan mogen we ons eindelijk mengen in de stroom Turken die zijn vrije zaterdag viert en omhoog wandelt naar het mausoleum over een 300 meter lange weg, omzoomd met Hittitische leeuwen. De stenen van het plaveisel steken allemaal wat omhoog, zodat je goed moet opletten niet te struikelen. De bedoeling is dat je oplettend met gebogen hoofd loopt, een eerbetoon aan de held daarboven. Ze overdrijven het toch wel.

Het kolossale mausoleum staat aan een groot plein, omgeven door gebouwen en zuilengangen die erbij horen. Zoiets als het Sint Pietersplein in Rome. Het grote gebouw, begrensd door muren met reliëfs, is een strak rechthoekig blok. Het maakt met de zuilen ervoor de indruk van een Griekse tempel, maar wellicht is dat niet de opzet, want zo gek was men hier lange tijd niet op de Grieken. Op het plein zelf is het zo heet in de middagzon dat de meeste bezoekers de schaduw van de gebouwen benutten om rond te lopen. Het mausoleum bereik je door een aantal trappen te beklimmen. Daar is het wel wat drukker, want bijna alle bezoekers willen op de foto met dat monument op de achtergrond.

Mausoleum van Atatürk in Ankara

We gaan de grote lege hal binnen. Muren en vloer zijn bedekt met glimmend marmer, het plafond is goudkleurig. Wat pompeus allemaal. Aan het eind staat op een verhoging een grote sarcofaag, meer symbolisch

bedoeld, want het lichaam van Atatürk ligt 7 meter eronder in een grafkamer. Op de ene muur richt hij zich met opwekkende teksten tot de jeugd, op de andere tot het volk. Het grootste deel van de ruimte is afgezet, zodat we wat klem staan in de dringende massa aan de zijkant. Er is net een kranslegging aan de gang. Een grote groep in het zwart geklede Turken komt plechtig binnengetreden, enkele militairen dragen een krans, die ze netjes neerleggen aan de voet van de tombe. Trompetgeschal weerklinkt.

Het museum over de Turkse Vader des Vaderlands laten we voor wat het is. We kijken wat rond in de gebouwen en galerijen. Tegen de wanden van de bijbehorende bibliotheek prijkt de held op talloze foto's en statieportretten, tijdens officiële gebeurtenissen en van jongeman tot oude leider. Elders mogen we de affuit bezichtigen waarop hij naar zijn graf werd gereden en aan de overkant staan twee prachtig opgepoetste auto's die hij gebruikte, een Lincoln en een Cadillac, uit de eerste helft van de 20^e eeuw. Zelfs zijn motorjacht staat ten toon. De Turkse bezoekers vergapen zich aan al die beroemde zaken.

We vragen ons af wat Atatürk zelf zou hebben gevonden van al deze heldenverering. Waar is, dat hij het ten opzichte van het westen achtergebleven Turkije heeft binnengeleid in de moderne tijd. Daar is men hem nog steeds dankbaar voor en de jeugd leert erover op school. Sinds die tijd verdedigt het leger zijn seculiere nalatenschap, soms met geweld en af en toe met een dictatuur, als een burgerregering er weer eens een corrupt potje van maakte. Momenteel lijkt de lange machtsstrijd tussen regering en leger in het voordeel te zijn beslecht van de islamitisch georiënteerde bestuurders onder minister-president Erdogan, maar voorzichtigheid aan hun kant blijft geboden.

De bus brengt ons terug naar het hotel. Het is nog steeds erg warm. Een drankje hebben we wel verdiend. Die avond viert men een bruiloft in het hotel, wat ook wel is te zien aan de enorme boeketten bloemen bij de ingang en de overige versiering. Vooral de binnenkomende dames vallen op door hun prachtige maar vooral zwarte jurken. Even verderop in de straat zijn nog meer bruiloften aan de gang. Vast een teken dat het goed gaat in dit land. Wij laten het achter ons en zoeken een geschikt restaurant.

Opvallend is dat vooral de jeugd hier “modern” is gekleed. Alleen oudere vrouwen dragen een hoofddoek en nog maar zelden zijn ze helemaal in het

zwart verpakt. Veel meisjes wagen zich 's avonds zelfs in decolleté in het openbaar. In Kizilay, de uitgaanswijk van Ankara, ongeveer twintig minuten lopen van ons hotel, krioelen golven jongeren langs winkels en restaurants, meestal voorzien van een buitenterras. Luide moderne muziek knalt hier en daar uit luidsprekers. Het is er een gezellige boel en eigenlijk heel gemoedelijk. Geen vervelende jongeren gezien.

Voor 18 lira, ongeveer 8 euro, kun je op een leuk terras onder de bomen heerlijk eten. Na tien uur rollen honderden kooplui hun matjes langs de straten uit en verandert de wijk in een grote openluchtmarkt. In het hotel is de bruiloft in volle gang, het hele gebouw dreunt ervan. Welterusten.

DE GESCHIEDENIS VAN DE HITTieten **(ca. 1700 – 1200 v. Chr.)**

Het oudste archeologische bewijs voor de Hittieten verscheen op kleitabletten uit de eerste eeuwen van het tweede millennium v. Chr., die werden gevonden bij de opgraving van een oude Assyrische handelskolonie, Kanesh, bij het dorp Kültepe in Centraal-Anatolië. Er zijn beschrijvingen van handel met het “land van Hatti”, op de hoogvlakte van Klein-Azië gelegen. Dat is waar binnendringende nomaden neerstreken, die de naam Hatti, “Hittieten”, overnamen. Dit gebeurde rond 1800 v. Chr. De Hittieten onderwierpen de bevolking en vestigden de hoofdstad Hattusa in het noorden van de Anatolische hoogvlakte. Ze spraken een Indo-Europese taal.

Bij Boğazköy (Hattusa) is een koninklijk archief gevonden met 10.000 kleitabletten, gegraveerd in Akkadisch spijkerschrift, maar in de taal van de Hittieten. Dezelfde taal is aangetroffen op diplomatieke correspondentie met Egyptische farao's, gevonden bij Tell Amarna in Egypte. Op kleitabletten gebruikten ze naast het moeilijke spijkerschrift ook een eenvoudiger hiërogliefenschrift.

Het kerngebied van het Hittitische koninkrijk, midden in Anatolië, werd omsloten door de bocht van de rivier de Halys. Vanaf daar breidden ze in de loop van de 17^e tot en met de 13^e eeuw v. Chr. hun territorium naar het zuiden, oosten en westen uit, met een dip in de vroege 15^e eeuw v. Chr. Het bestuur werd zo georganiseerd dat de koning in veroverde staten vazallen

aanstelde - vaak familieleden of aangetrouwde familie (de sibbe) - die door verdragen met het centrum en met elkaar waren verbonden.

De geschiedenis van de Hittieten kent twee bloeiperioden:

Het Oude Koninkrijk, ongeveer van 1650 tot 1500 v. Chr., met geleidelijke expansie. In deze tijd, onder Mursili I (1620-1590) werd in 1595 een veldtocht uitgevoerd naar het verre Babylon, dat werd geplunderd, maar niet bezet. De bronnen wijzen uit dat onder koning Hattisilla I (1565-1540) een veldtocht werd georganiseerd tegen de westelijke staat Arzawa - met hoofdstad Abasa, het latere Efese. Sinds die tijd was er een toenemende politieke en militaire activiteit van de Hittieten in westelijk Klein-Azië.

In de 15^e eeuw beleefde het Hittitische rijk een crisis door conflicten in de sippe en invallen van vijanden, om weer te herrijzen onder de heerschappij van Tudhaliya I (ca. 1420-1400), die een veldtocht westwaarts ondernam tegen Arzawa en Seha en vriendschappelijke banden aanknoopte met Wilusa, een verzameling van ongeveer twintig kleine staatjes onder leiding van Troje.

Van ongeveer 1420 tot 1200 v. Chr. spreekt men van het Nieuwe Koninkrijk. Koning Supiluliumu I (1355-1320) vormde een professioneel leger met strijdagens. Hij onderwierp in het oosten het rijk Mitanni van de Hurrieten en veroverde daarna een groot deel van Syrië, waar hij tegenover de Egyptenaren kwam te staan.

Zijn zoon Mursili II (1320-1295) maakte een grote veldtocht naar het westen, vernietigde het Myceense Milliwanda en onderwierp staten als Seha en het te machtig wordende Arzawa (zie kaart). Het werden vazalstaten.

Hittitische rijk rond 1300 v. Chr. (rood)

Met de Egyptenaren, onder farao Ramses II, werd uiteindelijk, onder koning Muwatalli II (1295-1272) slag geleverd bij Kadesh, in Syrië (1275). De strijd bleef onbeslist.

Bijna heel Klein-Azië werd toen beheerst door de Hittieten en het rijk behoorde tot de supermachten uit die tijd, naast het Babylonische en het Egyptische rijk.

In de 12^e eeuw werd het rijk ernstig verzwakt door rivaliserende aanspraken op de troon, opstanden en burgeroorlogen en bedreigingen van buitenaf: invallen van de zogenaamde Zeevolken en het binnendringen van volken als Achaeërs, Ioniërs, Doriërs en Frygiërs in het westen en Assyriërs in het zuidoosten.

Zeevolken in opmars in de 12^e eeuw

NEO-HITTITISCHE STATEN (ca. 1200 -700 v. Chr.)

Rond 1160 was het rijk uiteen gevallen in drie delen: Karkamis (Noord-Syrië), Tarhuntassa (Zuid-Anatolië) en het westelijke rijk Mira. Uit teksten blijkt dat de eerste twee rijken in de 11^e eeuw verder zijn uiteengevallen. De Hittieten handhaafden zich in kleine koninkrijken in het zuiden en zuidoosten van Anatolië, die men de Neo-Hittitische staten noemt. Bekende opgravingen zijn die van Aslantepe en Karchemish. Ze zetten de Hittitische tradities voort. Rond 700 v. Chr. maakten de Assyriërs er een einde aan.

3^e DAG, ZONDAG 11 SEPTEMBER: HATTUSA EN YAZILIKAYA

Vandaag zijn we vroeg op pad. Na enig gedoe met de bus in de smalle straatjes achter het hotel gaat het al snel, zoals Jona opmerkt: “de paden op, de lanen in.” Het is drie uur rijden naar Hattusa, ongeveer 200 kilometer ten noordoosten van Ankara. Het platteland is niet zo plat, want de heuvels rijgen zich aaneen, droog, dor en geel op de toppen en hellingen, groen in de dalen.

We steken de rivier Kizil Irmak over, voorheen de Halys of zoute stroom. Voor de oude Grieken was je over de rivier “ver weg in een andere wereld”, in Azië dus. De Lydische koning Croesus, op het verkeerde been gezet door het orakel van Delphi - “Een groot rijk zal ondergaan”- stak de rivier over om de Perzen te verslaan, maar dat leidde tot zijn eigen ondergang. Het lijkt op de oversteek later van de Perzische vorst Xerxes over de Hellespont, op weg om de Grieken te verslaan. In beide gevallen zou je kunnen zeggen: ze gingen een brug te ver.

Jona gaat wat dieper in op de geschiedenis van de Hittieten. Hun bestaan is pas in de 20^e eeuw ontdekt en ze spraken toen lange tijd bij het publiek niet aan door de moeilijke koningsnamen. Uit gevonden kleitabletten over koningen en oorlogen rees een eenzijdig beeld van een krijgersvolk. Het vertalen van het “rebusschrift” was een “heidens karwei”. Het was een karakterschrift, elk spijkerteken stond voor een woord, klinkers waren weggelaten en er waren veel beschadigingen, zodat de vertaling “een wereld van problemen” meebracht.

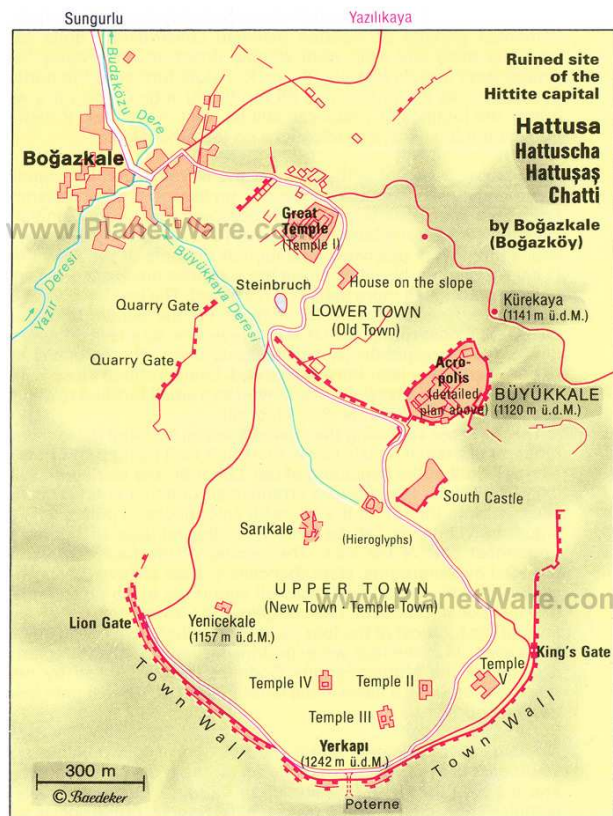
In onze syllabus staan drie hymnen van de Hittieten. Jona vat ze samen. Eén vertelt hoe een vloek, meestal een ziekte, door de koning werd overgedragen op een beeld. Zulke beelden zijn overigens niet gevonden. In een andere hymne vraagt de koning zich tijdens een epidemie af wat hij verkeerd heeft gedaan dat de goden zijn volk straffen. Hij verontschuldigt zich als hij, zonder zich daarvan bewust te zijn, fouten mocht hebben begaan. Wellicht beelden van de goden uit een stad weggehaald? Zo geven de hymnen een aardig inkijkje in de gedachtenwereld van die tijd.

In een derde hymne vindt de koning het onrechtvaardig van de goden dat ze het volk straffen om wat hij fout heeft gedaan. Hij onderhandelt eigenlijk

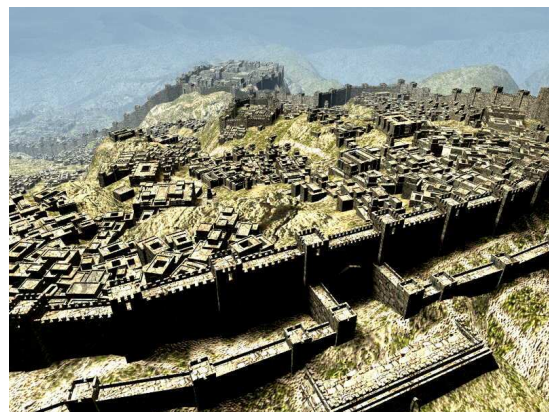
met de goden. Hier komt iets van een morele opvatting tevoorschijn in de Oudheid, heel uniek.

Terwijl we verder rijden, eerst door een landschap van dorre heuvels, later door een rivierdal met groene plekken en hier en daar wat vee, neemt Ismail de microfoon over en hij weidt uit over de zeven regio's van Turkije, met heel verschillende landschappen en klimaat, tradities en zelfs eetgewoonten. Hier in het landklimaat van de hoogvlakte vindt men geen olijfbomen en fruit, maar vooral graan en kikkererwten. 's Zomers stijgt de temperatuur tot tegen de 40 graden, de winters zijn koud. Wat een verschil met de kust van de Zwarte Zee, regenrijk, met een rijke flora en fauna.

De bus beklimt de berg van het oude Hattusa, ooit een stad die groter was dan het oude Rome. We rijden direct naar de Leeuwenpoort.

Kaart van het Hittitische Hattusa

Zo zou Hattusa er kunnen hebben uitgezien

Het terrein ziet er gortdroog uit. Volgens Jona waren er ooit bronnen en beekjes. Dat men boven op een berg ging wonen, had als voordeel dat men zich beter kon verdedigen en het was daarboven wat frisser dan in de dalen. Aan twee kanten van de stad liggen in u-vorm steile hellingen. Evengoed bouwden ze aan die kanten dikke muren om vijanden buiten te houden.

Naast de hoofdboort beneden, die momenteel wordt gerestaureerd, gaven hogerop drie poorten toegang tot de stad.

We lopen door de Leeuwenpoort, waarvan nog enkele grote steenblokken bij de ingang overeind staan. Men is ook hier aan het restaureren. Aan de buitenkant bewaken twee stenen leeuwen de ingang, waarvan de ene flink is beschadigd en de andere wat knullig is gerestaureerd, met zijn bek open alsof hij zit te gapen. De poort staat vreemd genoeg aan de rand van het ravijn. Lijkt niet zinvol. Er loopt wel een paadje steil naar beneden, maar dat rechtvaardigt in onze ogen niet een grote poort. Iemand suggereert dat je hier de boeven over de rand kon gooien.

Om de Sfinxenpoort te bereiken op het hoogste punt van de berg, beklimmen we eerst een stenen trap. Door een lange halfronde en donkere tunnel bereiken we de buitenkant, vanwaar je een grandioos uitzicht hebt over de bergen rondom. Volgens Ismaël is bij de hoofdboort beneden een tweede tunnel ontdekt. De sfinxen die geacht worden de ingang te bewaken, zijn verdwenen. Die staan nu in Berlijn en Istanbul. Er loopt een breed stenen pad parallel aan de muur en dan direct naar beneden, met een scherpe knik erin. Dat hebben ze volgens Jona bewust gedaan, om het moeilijk te maken met een stormram bij de poort te komen.

De Leeuwenpoort

Overzicht over het terrein van Hattusa

Aan de linkerkant van de poort wordt de gigantische muur, die de heuvel volgt, gevormd door grote rotsblokken die keurig in elkaar passen. Dat moet een zware klus geweest zijn. Het is ‘blufbouw’, meent Jona, om zoveel mogelijk indruk te maken op aankomende reizigers. Verderop leidt een lange stenen trap door de hellingmuur naar de top - oude knieën worden hier op de proef gesteld. Ook boven zijn de resten van een poort te zien. We

krijgen een prachtig zicht op het heuvelachtige terrein van de vroegere stad, met hier en daar de grondpatronen van grote bouwwerken. Via twee lange stenen trappen belanden we weer bij de bus.

De Koningspoort is zo genoemd, omdat men lange tijd het beeld aan de ingang hield voor een Hittitische koning. Tegenwoordig houdt men het op een godheid, gelet ook op de helm met horens. Het origineel hebben we gezien in het museum in Ankara. De reconstructie van de poort laat zien dat het een complex was met torens, maar er is nauwelijks iets van over.

De bus brengt ons wat lager in de vlakte naar trappen die omhoog leiden naar het paleiscomplex van de Hittitische koningen, Büyükkale, wat “groot fort” betekent. Dit is het oudste deel van de stad dat al was bewoond vóór de Hittieten hier kwamen. Het paleis, met fortificaties rondom beveiligd, besloeg een oppervlakte van meer dan 6 vierkante kilometer. De bloeitijd viel tussen 1400 en 1200 v. Chr. Men kon hier wonen, omdat er bronnen waren en er zijn ook waterleidingen gevonden.

Op opeenvolgende terrassen zien we tussen het hoge gele gras de stenen fundamenteën van wat eens machtige gebouwen en paleizen moeten zijn geweest. In voorraadkamers zijn grote vaten gevonden en er waren ook vluchttunnels. In een van de kamers heeft men in het begin van de 20^e eeuw 300 kleitabletten gevonden, waaronder een beroemd verdrag tussen koning Hattusili III en Ramses II van Egypte.

Zicht op overblijfselen van het paleiscomplex in Hattusa

Met de bus dalen we af naar de veel lager in de stad gelegen grote tempel. Hier brachten de koningen hun offers aan de goden. In de welkome schaduw van een boom bij de toegang tot het complex geven Jona en Ismail toelichting. Ze zijn het niet eens over de betekenis van de grote uit één blok kalksteen gehouwen bak met leeuwenkoppen die langs het pad staat. Jona houdt het op een waterbak voor rituele wassingen, Ismail denkt aan een offertafel.

In de grote tempel zijn Mesopotamische invloeden te bespeuren. Jona gaat dieper in op de vraag hoe je zo'n gebouw goed kan reconstrueren. Zat er bijvoorbeeld een dak op? "In iedere reconstructie zit veel fantasie." Alleen goede argumenten tellen. Zo staan we even later voor een ruimte waar op de grond een grote vierkante gladgeslepen en donkergroene steen ligt. Wat doet die daar? Het is geen steensoort uit de omgeving en zeker ook geen meteoriet. Voor archeologen is het een mysterie. Had het iets te maken met een cultus, zoals de zwarte steen in Mekka, of de heilige steen in Delphi? Ismail kiest daarvoor en vergelijkt hem met heilige stenen in Egypte. Of was het een offerblok? Joop houdt het erop dat ze hem hier hebben neergelegd voor de latere toeristen, om zich erover te verbazen. Japanse meisjes tenslotte denken dat de steen helpt bij de vruchtbaarheid en ze gaan er daarom een tijdje op zitten.

We zwermen uit over het complex. De tempel zelf was gebouwd van grote steenblokken. Alleen de ondermuren zijn gerestaureerd. Rond de tempel heeft men ongeveer 80 andere ruimten geteld. Half in de grond staan een paar enorme vaten die zeker enkele duizenden liters vloeistof kunnen bevatten. Waarschijnlijk een manier om de inhoud koel te houden.

Wat doet die groene steen daar?

Enorme vaten bij de tempel

Ismail weet een goed lunchadres. Het blijkt een gezellige familiezaak te zijn dicht bij het oude Hattusa, met een bloemenrijke tuin. Een smal terras vóór en opzij van het restaurant biedt zitplaats voor de hele groep. De vrouw des huizes kookt zelf en schept met zichtbaar genoeg de geurige gerechten op ons bord. Het smaakt ook goed, vooral de gebakken aubergine. Iedereen geniet ervan en er heerst een gemoedelijke sfeer. Baas en bazin zwaaien ons uit bij het vertrek. Goede zaken gedaan.

Op naar Yazilikaya, wat zoiets betekent als “beschreven rots”, of vrij vertaald “rotsreliëf”. Het is een Hittitisch heiligdom uit de 13^e eeuw v. Chr. dat bij de stad Hattusa hoorde. Het zijn eigenlijk twee smalle rotskloven waarvan de wanden zijn bewerkt met reliëfs van goden en godinnen uit het pantheon van de Hittieten. Het zal wel een heiligdom zijn geweest, een ceremoniële plek, maar veel is er niet over bekend. Totaal zijn er meer dan 90 afbeeldingen te zien, maar ze zijn vaak nogal beschadigd, door weer en wind en waarschijnlijk ook door plundersaars, die in de kloven verborgen schatten dachten te vinden.

In de eerste, bredere kloof valt de zon net op het reliëf van een rij goden in optocht, maar dan nog is moeilijk te zien wat het precies voorstelt. Je kunt wel zien dat de mannelijke goden een puntmuts of helm op hebben en de vrouwelijke iets cilindrisch op hun hoofd dragen. Je mag aannemen dat ze gekleed waren als Hittitische vorsten.

In de tweede kloof van Yazilikaya

Hettitische God Sarumna

Een spleet geeft toegang tot de tweede, smallere kloof, waar de vier godenreliëfs beter bewaard zijn gebleven. Er wandelen twaalf oorlogsgoden op een rij en aan de andere kant is duidelijk een afbeelding te zien, volgens een groot bord met toelichting, van god Sarumna, zoon van de zonnegodin Hepatu en de weergod Teshub. Hij slaat zijn arm beschermend om een smallere figuur, volgens de bijgevoegde hiëroglief Tuthalia, een Hittitische koning. We maken foto's en ondanks de indrukwekkende omgeving is de stemming wat uitgelaten.

Wat lager gelegen dan de reliëfkloven staat een klein maar modern museum. Een groot deel van de uitstalling gaat over de Steentijd. Daarna komen de Hittieten en Neo-Hittieten. Een mooie verzameling. Er wordt veel uitgelegd op grote borden. We bewonderen aardewerk, beeldjes, kleitabletten en nog veel meer. Jammer is dat de generator steeds uitvalt, zodat we meerdere malen in het aardedonker rondtasten. Na drie kwartier moeten we wegwezen, want de bus moet 's avonds nog op weg naar Trabzon aan de Zwarte Zee, dus we moeten niet te laat in Ankara zijn.

Op de terugweg worden we geplaagd door talrijke wegwerkzaamheden, met stoplichten en verkeersopstoppingen. Het schiet niet echt op. 's Avonds geniet iedereen van de mooie zomeravond. Eten op een leuk terras en zo. Een groepje geniet van grote schalen zeebaars op een dakterras. Alsof het vakantie is. Op straat is het weer bijzonder druk met jongelui. We vernemen dat de studenten massaal zijn teruggekeerd in de stad, omdat de volgende dag de lessen aan de universiteit weer beginnen. Ons wacht een vliegreis naar de Zwarte Zee.

4^e DAG, MAANDAG 12 SEPTEMBER: TRABZON, SUMELA-KLOOSTER

Bij het ontbijt heerst een lichte feeststemming: Tineke is jarig. Ze straalt. Een kleine bus brengt ons naar het vliegveld, Turkish Airways verzorgt de vlucht. Na ruim een halfuur vliegen zitten we al boven de Zwarte Zee, die er nogal blauw bij ligt. De luchthaven ligt vlak aan zee, wat wel logisch is, want de kustvlakte is maar smal. Hussein staat met "onze eigen bus" al op ons te wachten. Hoewel het heerlijk zonnig weer is, merk je toch dat het hier een stuk frisser is dan op de Anatolische hoogvlakte. Een verademing.

We rijden nu rechtstreeks naar het Sumelaklooster, dat ongeveer 40 kilometer landinwaarts ligt. Tineke trakteert alvast maar op zuurballen en onder leiding van Jona zingen we haar een lang leven toe.

Jona benut de rit om wat dieper in te gaan op de geschiedenis van het gebied. De oudst bekende vestigingen langs deze kust zijn die van Griekse kolonisten uit Milete uit de 7^e eeuw v. Chr., zoals de stad Trapezus, later Trabzon. De naam komt van de platte heuvel waarop de stad ligt, met de vorm van een tafel, trapeza. De kolonisten vermengden zich met de oorspronkelijke bewoners. De berghellingen waren bedekt met bossen en stelden de bewoners in staat tot scheepsbouw en het produceren van wijn en honing.

Als we Herodotos mogen geloven, raakte de stad in de late 6^e eeuw v. Chr. in de Perzische invloedssfeer. In 400 v. Chr. kwam de Griek Xenophon hier aan met de resten van een Grieks leger, na een zware tocht uit Mesopotamië dwars door Anatolië. 6000 van de 14.000 mannen overleefden de tocht. Hij beschrijft hun belevenissen later in zijn bekende boek de *Anabasis*, “een oerspannend verhaal”. Volgens Jona ook sociologisch interessant hoe die mannen zich erdoor heen sloegen, letterlijk en figuurlijk. Hier in Trapezus hebben ze de inwoners nog even geholpen tegen opdringende stammen.

Xenophon

Mithradates VI van Pontus

Koninkrijk Pontus

De stad is ook bekend geworden, doordat in 281 v. Chr. hier het Pontische koninkrijk werd gevestigd, op zijn machtigst onder Mithradates VI (132-63 v. Chr.), die zware strijd leverde met de opdringende Romeinen. Generaal Pompejus maakte er tenslotte een eind aan en schonk het gebied aan de Galaten. Later maakte het deel uit van de Romeinse provincie Pontus en Bithynia. Plinius de Jongere, enige tijd gouverneur van Pontus, geeft een interessante beschrijving van dit gebied.

Later drong het christendom in dit gebied door, zij het in een van de officiële kerk afwijkende en als ketters gehouden variant van de monofysieten, die alleen de goddelijke natuur van Christus zouden erkennen. Net als bij de Armeniërs in Oost-Anatolië. Eeuwenlang viel het gebied onder het gezag van de Byzantijnse keizers. De Arabieren met hun nieuwe geloof drongen hier niet door. Al vrij vroeg, in 385 volgens de legende, werd in het gebergte op 1200 meter hoogte het Sumelaklooster gesticht, tijdens het bewind van keizer Theodosius. Het zou dan in verval zijn geraakt en in de 6^e eeuw onder keizer Justinus I zijn herbouwd.

Toen de kruisvaarders tijdens de vierde Kruistocht (rond 1200) Constantinopel veroverden en daar hun eigen staat vestigden, week de Byzantijnse keizer uit naar dit gebied en stichtte het Comnenen-rijk Trabizonde (1204-1461). In 1461 viel ook dit laatste bolwerk van de Byzantijnen in handen van de Turkse Ottomanen. Trabzon verloor in latere eeuwen veel van zijn betekenis en oude glorie. Na de Eerste Wereldoorlog, toen de Grieken door Atatürk waren verslagen, werden tienduizenden Grieks-orthodoxe Pontiërs gedwongen naar Griekenland en deels ook naar Rusland te verhuizen.

Intussen koerst onze bus steeds dieper de dicht beboste bergen in, een kronkelende rivier omhoog volgend. Ismail weet nog te vertellen dat tijdens de Turkse republiek de haven van Trabzon flink werd uitgebouwd voor de export van landbouwproducten, vooral van thee, hazelnoten en bananen. Er woont in deze regio, naast veel Turken, een apart volk, de Lazen, die een Armeens dialect spreken. Het opmerkelijke is dat de mannen zich kenmerken door opvallend grote neuzen. Er wordt zelfs een jaarlijkse competitie gehouden wie de grootste neus heeft. We moeten er maar eens op letten. Die mannen zijn ook druk van aard. Ze praten luid, maar je vergist je als je denkt dat ze ruzie hebben. Ze dansen graag bij het drukke spel van een viool, de horron.

We draaien omhoog een zijdal in naar het “klooster in de wolken”. Vanaf het begin is het al toegewijd aan Maria, die niet alleen door christenen maar ook door moslims wordt vereerd. Omdat er ook een bibliotheek werd opgebouwd met veel zeldzame boeken, werd het klooster eeuwenlang niet alleen door pelgrims maar ook door geleerden bezocht. Vanaf de 14^e eeuw huisden er 72 monniken. Die lieten het zware werk, zoals op de akkers, verrichten door horigen. Na de verdrijving in 1922 van de christenen uit het

gebied en dus ook de monniken, woont er niemand meer. De overheid heeft er een museum van gemaakt. Wel heeft de nieuwe Turkse staat in 2010 voor het eerst toestemming gegeven voor het houden van een orthodoxe eredienst. Dat mag nu volgens de regels eens per jaar.

De achter het klooster gebouwde “rotskerk” is in de 18^e eeuw royaal versierd met fresco’s, waarvan het ontwerp al veel ouder was. Het klooster en de kerk zijn met steun van zowel de vroegere sultan als van de huidige staat gerestaureerd. De vermoedelijk door dorpelingen en ongewenste bezoekers zwaar beschadigde fresco’s heeft men echter zo gelaten. Tegenwoordig is het klooster alleen nog maar een trekpleister voor toeristen.

In een nauwe kloof kunnen grote bussen niet verder. Ismail leidt ons over de rivier naar een houten restaurant met terrassen onder hoge bomen vlak langs de stroom. Onze idyllische lunchplek. Er zijn ook meerdere winkeltjes met souvenirs en allerlei religieuze snuisterijen. Voor sommigen een lustoord om in rond te snuffelen. Ismail beveelt ons de in boter gebakken forel aan die hier in de rivier wordt gekweekt. Hij vertaalt onze bestelling naar de obers, zodat ieder aan zijn trekken komt. Het valt wel op dat het hier nogal fris is, wat te maken heeft met de hoogte, maar ook met het feit dat de zon zich heeft teruggetrokken achter een dicht wolkendek.

Sumelaklooster

Omdat we voor een bezoek het plaatselijke nationale park ingaan, moet er entree betaald worden. Dan brengen twee dolmusbussen onze groep over

een smalle zeer steile weg omhoog naar het klooster, 250 meter stijging. Sommigen willen liever naar boven klimmen, maar dat kan niet in verband met de beschikbare tijd. We stoppen eenmaal in een bocht vanwaar je een goed uitzicht krijgt op het klooster, dat als een vogelnest tegen de hoge rotswand hangt. Vanaf een parkeerplaats moeten we het laatste eind klimmen. Na het toegangsloket leiden lange trappen naar de ingang. Het is erg druk hier, vooral van Turkse dagjesmensen.

Het inwendige van het complex bereik je via een aantal afdalende terrassen en trappen naar de rotskerk. Het eigenlijke klooster is volkomen afgesloten voor toeristen. De kerk is voor de helft uit de rotsen gehouwen en, zoals aangekondigd, zowel van binnen als aan de buitenkant versierd met kleurige schilderijen. Allemaal vierkanten en rechthoeken. Een frescoparade trekt voorbij van Christus, Maria met kind, heiligen, een wat knullig geschilderde Adam en Eva - die zijn vast niet van de originele schilders - Jonas die wordt opgeslokt door een walvis, bisschop Nicolaas die een collega een klap geeft en ga zo maar door. De beschadigingen tarten elke fantasie. Gezichten zijn weggekrast, stukken weggeslagen en graffiti is dwars over fresco's heen gekalkt. Het is verbazingwekkend dat er nog zoveel over is, en dan nog wel in heldere kleuren.

Bisschop Nicolaas geeft een collega een klap

De kerk is half in de rotsen gebouwd

Alles bij elkaar is het net zo fascinerend als bizar, dit enorme klooster en die versierde kerk zo hoog tegen de rotswand gekleefd. Ergens halfweg tussen hemel en aarde. Ging het hier om nederigheid of hoogmoed?

De meesten van onze groep dalen te voet af naar het dal, een deels geplaveid haarspeldpad door het bos. Uitkijken voor rolstenen. Iedereen komt gelukkig heel beneden. Op een terras met kleuterstoeltjes wachten we tot de

laatste terug is. Marijke, die zoals vaker tijdens de reis helemaal opgaat in de bloemen onderweg, houdt het het langst vol. De terugreis wordt onderbroken bij een bank, want een deel van de groep zit dringend om lira's verlegen.

Hotel Seylamlar, groot en hypermodern, staat wat verlaten langs de grote autoweg langs de kust. Er is wel enige bebouwing in de omgeving, een bedrijventerrein, maar Trabzon is ver weg en de zee kun je niet zien. Ver aan de overkant ligt een woonwijk met moskee. Een groepje slaagt er toch in het strand te bereiken, om even contact te maken met de Zwarte Zee.

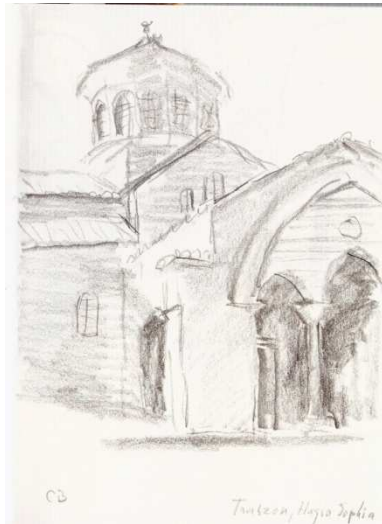
's Avonds trekt iedereen naar een groot restaurant verderop aan de overkant. Een visrestaurant, dus dat zit wel goed. De verlichting is uitermate fel en een wijntje schenken ze niet, dus kunnen we niet met Tineke klinken op haar gezondheid. Toch is ze blij met haar nieuwe oorbellen en de kaars tegen het boze oog. Het hotel heeft gelukkig wel de gewenste drankjes, dus sluiten we deze geslaagde dag af met een toast.

5^e DAG, DINSDAG 13 SEPTEMBER: AYA SOFIA VAN TRABZON, UZUNGÖL

Een zeer zonnige morgen. We beginnen vandaag met een bezoek aan de kathedraal van Trabzon. Zoals eerder gezegd waren de Byzantijnen kort na 1200 door de kruisvaarders verdreven uit Constantinopel. Ze stichtten hier het kleine rijk Trebizonde. In het midden van de 13^e eeuw gaf de keizer opdracht hier een kloosterkerk te bouwen, op de plaats waar veel eerder Hadrianus een Apollotempel had laten zetten. De kerk wordt de Aya Sofia van Trabzon genoemd, omdat de bouw het antwoord was van de keizer op de ontering door de moslims van de beroemde Aya Sofia in Constantinopel. Opmerkelijk is dat de kerk ook elementen bevat van de Seldjoeken, zoals buiten naast de ingang de gebedsnis die michrab wordt genoemd. Christenen waren altijd goed in het overnemen van elementen uit andere geloven en culturen.

Speling van het noodlot: Toen de Ottomanen in 1461 Trabzon overnamen, lieten ze ook van deze kerk een moskee maken. De fresco's op de muur werden met wit pleisterwerk afgedekt. Later diende het gebouw nog als opslagplaats en hospitaal. Het heeft restaurateurs in de 20^e eeuw vijf jaar werk gekost om de fraaie fresco's weer tevoorschijn te halen.

We bekijken de kerk van alle kanten. De fresco's zijn inderdaad heel fraai. De tuin rondom, waar brokstukken liggen van Romeinse zuilen en grafstenen, biedt gelegenheid tot gesprekken, terwijl we uitzicht hebben op de stad en de baai. Ook hier heeft men talloze flats gebouwd, in velerlei kleuren. Raar is dat men precies tussen twee drukke autowegen een speeltuin heeft aangelegd voor kleine kinderen.

Aya Sofia van Trabzon (door Co Bleeker)

De koffie staat klaar in de aangrenzende restauranttuin. Dan vertrekken we naar onze volgende pleisterplaats, Uzungöl, op 1200 meter hoogte in de Pontische bergen, ongeveer 45 kilometer landinwaarts. Ismail heeft een goed idee voor de middag. Wie wil, kan heel hoog in de bergen een wandeling maken. Dan worden we door dolmusbusjes afgezet in een hooggelegen dorpje, op 2000 meter, en je kunt dan teruglopen tot een van de busjes je weer oppikt. Een wolk van vingers gaat omhoog ter instemming. Prima idee.

Na een korte rit langs de kust draait de bus bij het stadje Of de bergen in. De tocht omhoog voert door een diepgroen dal, met uitgestrekte theeplantages op de hellingen. Ismail vertelt dat de boeren zelfgemaakte kabelbaantjes gebruiken om de produkten naar het dal te vervoeren. Na een uur maken we een stop bij een houten voetbrug over de rivier. Leuk voor een foto of schets. De weg kronkelt steeds hoger de dichtbeboste bergen in. Alleen aan minaretten die boven de bomen uitsteken, zie je soms dat we een dorp passeren. Onderweg is het aan het reactievermogen van Hussein te danken dat we niet een oude langzaam overstekende Turk naar Allah toe helpen.

Daar is Uzungöl, wat zoveel betekent als “lang meer”. Het door steile bergwanden omringde bergdorp ligt dan ook aan het einde van enkele langgerekte meren, die door afdamming van de rivier zijn ontstaan. Alle huizen zijn van houten balken opgetrokken, ook ons hotel. Daar moet heel wat bos voor gesneuveld zijn. Het hotel is omringd door talrijke uit hout vervaardigde vaak herkenbare dieren, waarbij de grillige vormen van wortels, knoesten en takken listig zijn benut. Zelfs de lamphouders zijn van stukken hout gemaakt. De hotelkamers lijken op blokhutten en aan het onderende van het bed kijken vreemde dierenkoppen je aan. Een prima onderkomen als je van hout houdt.

Voetbrug

Inan Kardesler Hotel in Uzungöl

We lunchen buiten op een houten terras, wat met een temperatuur van 20 graden nog wel is te doen. Opnieuw doet de gebakken forel het goed. Dan moeten we opschieten, want de busjes staan al te wachten om ons naar boven te brengen. Niet vergeten je wandelschoenen aan te trekken.

Het wordt een lange en hobbelige rit 800 meter omhoog langs de rivier, vaak door smalle kloven, en tenslotte over hoge bergweiden naar het dorpje Demirkapi. Uiteraard ontbreekt de moskee niet. Ismail legt de spelregels uit. Eerst allemaal afdalen naar een lager gelegen dorpje, daar drinken we thee en dan verder naar beneden langs het weggetje tot een van de busjes ons oppikt. Iedereen kan dus in eigen tempo lopen. Vol goede moed gaan we op pad. Het is daarboven wel fris, maar voor een wandeling goed te doen.

Het begin is zeer steil, tussen groene weiden, naar het drie kilometer verderop liggende dorp met thee. De groepen lopen al snel ver uiteen. In het dorpje worden we opgewacht door een aantal vrouwen die hun handwerkjes, sieraden en kruiden proberen aan de vrouw te brengen. Een van hen blijkt niet tegen een wisseltruc op te zien, tot schade van iemand van onze groep. Ze verkopen ook zelfgemaakte honing - volgens Ismail heel beroemd, met geneeskrachtige werking - maar we vinden de potten te zwaar om mee te sjouwen. We vernemen dat zo'n houten boerenhuis een "yala" heet. De mensen wonen boven, beneden in de stal staat in de koude periode het vee. In ons "theehuis" vergast de boer ons op een kop sterke thee en later nog een homp zelfgebakken brood. Het is er duister en rokerig door het houtkacheltje waar hij ijverig brokken hout in gooit. Achter het huis is een piepklein balkon waar we kunnen genieten van het uitzicht op het dal.

Wandeling hoog in de Pontische bergen

Nico en Henk zijn niet te stuiten

Dan gaat de wandeling verder naar beneden, door het steeds nauwer wordende dal, waarin de rivier ons voortdurend en bruisend begeleidt. Naarmate het later wordt, zakken de wolken dreigend naar beneden. De voorste groep houdt er een flink tempo in, maar Nico en Henk zijn niet te stuiten en verdwijnen langzamerhand uit zicht. Tot de busjes de groepjes bijeen sprokkelen. Net op tijd, want de duisternis valt snel. Dan hebben de voorste groepen toch zeker al zeven à acht kilometer afgelegd. Het was een heerlijke bergwandeling.

6e DAG, WOENSDAG 14 SEPTEMBER: OVER DE PONTISCHE BERGEN NAAR HET OOSTEN

Een reisdag. We gaan niet, zoals we dachten, vanuit Uzungöl de bergen over, maar rijden eerst terug naar de kust en dan door een ander dal omhoog. De weg naar boven in het hoofddal waar Uzungöl bij hoort, is niet geschikt voor bussen. Zo belanden we een uur later in ons derde dal omhoog in de Pontische bergrug, een route die over ruim 100 kilometer naar een bergpas voert. Jona gebruikt de lange rit om uitleg te geven over het ontstaan van de medresse, omdat het de bedoeling is dat we in Erzurum een koranschool gaan bezoeken.

Het verhaal begint bij Mohammed en de Koran en behandelt het ontstaan van de hadith, de verzameling van overleveringen over het doen en laten en van uitspraken van Mohammed. De interpretatie van die verhalen werd ter hand genomen door islamitische rechtsgeleerden, die ook moesten bepalen wat er wel en niet waar was van de vele duizenden anekdotes die rondgingen over Mohammed. Die zogenoemde ulama's legden dan uit hoe men als een goede moslim moest leven.

De rechtsgeleerden organiseerden zich in gilden, met een eigen bestuur en een democratisch gekozen voorzitter (de mufti). In hun scholen, de medresse, werden de studenten, via de stappen leerling, gezelschap en meester, opgeleid tot rechtsgeleerde. Een soortgelijk gelaagd systeem dus als zich veel later ontwikkelde in de universiteiten van West-Europa. De medresse is doorgaans eenvoudig ingericht, er wordt veel uit het hoofd geleerd en ze moeten weten waar ze teksten kunnen vinden.

We zitten al flink hoog in de bergen, boven de boomgrens, als de bus stopt voor een vrij primitief wegrerestaurant annex winkeltje. De goedgemutste eigenaar, een kleine dikke man, gaat onmiddellijk thee zetten. Een aantal vrouwen legt beslag op het wankel balkonnetje naast het huis, waar je kunt genieten van de zon en een prachtig uitzicht hebt op het dal.

Aan de wand hangen enkele platen met foto's van Mekka en Medina. De baas vertelt met duidelijk plezier dat hij ze heeft gekregen van een groepje pelgrims dat op weg was naar een geleerde man in Adyaman. Hij moest ze ophangen en er elke dag een gebed voor opzeggen. Dat heeft hij gedaan en we moeten hem echt geloven, hij is er weer een gelovige moslim door

geworden. Zijn ogen schitteren. Bij het afscheid schudt hij ons allemaal de hand.

We rijden door een landschap van groene bergweiden waar herders hun kudden hoeden. Af en toe moet de bus stoppen voor een groep koeien die de weg oversteeft. Dan bereiken we de bergpas op 2640 meter. We snuiven even wat berglucht. Het is windstil hierboven en helemaal niet koud. Ismail weet nog wat aardigs. Er leven in deze omgeving beren en wolven. Wat verderop zijn enkele weken geleden twee bergbewoners door een beer gedood. We gaan maar gauw weer verder.

Theepauze

Via deze bergpas naar het zuiden

De afdaling gaat vlot. Al gauw doorkruisen we diepe kloven langs de breder wordende beek. Opvallend zijn de talrijke populieren aan deze kant van de berg en de vele bijenkorven in het veld. In een lager dal buigen we tijdelijk af van de route naar het stadje Ispir, voor de lunch. Aan deze kant van het massief is het veel warmer dan aan de noordzijde en de zon zal ons vanaf hier niet meer verlaten de verdere reis.

We vervolgen de rit en klimmen en dalen urenlang over een enorm kaal bergmassief naar een vruchtbare hoogvlakte op 2000 meter, die wordt gedomineerd door de provinciale hoofdstad Erzurum. Daar koersen we op af. Ook Xenophon volgde waarschijnlijk deze route, maar die had te kampen met ijzige koude en felle sneeuwbuien. Een belangrijk deel van het jaar heerst hier namelijk een bar klimaat.

In het drukke en moderne centrum van de stad leidt Ismail ons naar de medresse, maar die blijkt gesloten wegens verbouwing. Er staat een grote schutting omheen. Ismail geeft toch enige uitleg. Zo vernemen we dat sinds de periode van de Seldjoeken de medresse niet alleen als koranschool dienst deed, maar ook opleiding bood aan de kinderen van de elite en vakken doceerde als talen en astronomie. Sommigen mogen toch even binnen kijken van de werklui, maar we druipen al snel af.

Het is nog ongeveer 150 kilometer naar het plaatsje Sarikamiş, waar ons hotel staat. Jona benut de tijd om nog eens uitgebreid, vanuit het verleden, het verschil uit te leggen tussen soennieten en sjiieten. Het geloofsconflict is al eeuwen een splijtzwam in de moslimwereld. Onderweg maken we een fotostop bij een sierlijke brug met zes bogen over de rivier Arras, de Koban Köprü, de brug van de schaapsherders. Gebouwd rond 1300 in opdracht van de Seldjoekische gouverneur emir Coban Salduz. Een fraai staaltje bouwkunst.

Brug uit de Seldjoekische tijd over de rivier Arras

Droge kale bergen

Na de stad Horasan rijden we omhoog de bergen in, opnieuw door een rivierdal. De ronde bergen lichten rood op in de dalende zon. Het wordt steeds droger en kaler, een verlaten streek. Dan verandert het landschap: in de buurt van onze bestemming bij Sarikamiş bedekken grote bossen van coniferen de hellingen. Dit is een skigebied. Het is al donker als we via een zijweg ons hotel bereiken, het enorme Kars Toprak hotel, vijf sterren.

Bij binnenkomst zijn we onder de indruk van de luxe in de gigantische hal, met een statige trap naar boven, veel marmer en versiering en verderop een grote lounge met uitnodigende zitjes en een rijk voorziene ronde bar. De kamers zijn groot en luxe ingericht, maar dan komen de problemen. Gordijnen vallen van de wand als je ze wilt openschuiven, schuifdeuren

naar het balkon willen niet open, douchekoppen ontbreken of werken niet. Het lijkt erop dat er weinig aandacht wordt besteed aan goed onderhoud. Het aanwezige personeel is nog erg jong en niemand spreekt een vreemde taal, ook niet de jongelui achter de balie. Ze roepen de hulp in van een in keurig pak geklede man die van ver moet komen. Gelukkig zijn er verder weinig gasten, dus een andere kamer opeisen is geen probleem.

Het diner maakt veel goed en zeker ook het bezoek dat verschillende groepjes aan de bar brengen. Toch zal dat barbezoek nog tot een vervelend incident leiden, maar dat bewaren we voor de volgende morgen.

7^e DAG, DONDERDAG 15 SEPTEMBER: ARMEENSE STAD ANI, BERG ARARAT

Ondanks het zonnige weer is Jona bij het ontbijt wat in mineur: Ajax heeft gisteravond slechts gelijk gespeeld tegen Olympique Lyon. Een van de dames heeft het ook al moeilijk gehad vanochtend, als ze nog in haar nachtgewaad gehuld haar koffer alvast buiten de deur wil zetten. Er zitten zware drangers op de kamerdeuren, dus even niet opletten en ze staat buitengesloten op de gang. De baliemedewerkers kijken vreemd op als iemand in nachthemd om een vervangende deurpas komt vragen.

Marijke heeft echter het grootste probleem. Ze mist vanmorgen haar handtas, met onder andere haar paspoort en camera. Vermoedelijk gisteravond in de bar laten staan, denkt ze. Ze heeft zich al tot het personeel gewend, maar hoe ze ook zoeken, geen tas. Enige paniek breekt los. Ismail gaat zich er uitdrukkelijk mee bemoeien, zeker ook omdat iemand een opmerking heeft gemaakt dat die tas wel eens gestolen kan zijn, welke opmerking kennelijk door de manager is opgevangen. Dat het personeel zou stelen, trekt hij op zijn fatsoen. Terwijl wij in de lounge aan de koffie worden gezet, zit er niet anders op dan dat de opnamen van de bewakingscamera's in de bar en bij de lift nauwkeurig worden bestudeerd. De cameradeskundige moet eerst nog uit zijn woonplaats opgetrommeld worden. Dan blijkt dat Marijke haar tas nog aan haar schouder droeg toen ze gisteravond de lift inging. Dat ontlast het personeel van elke verdenking, maar de tas blijft zoek. Er zit niet anders op dan te vertrekken. Het personeel zal verder zoeken. Het weer heeft zich intussen aangepast aan de sombere situatie, want het is flink bewolkt geworden en een stuk kouder.

Vandaag trekken we het land binnen van de oude Armeniërs, het volk dat al van ver voor onze jaartelling het grootste deel van Oost-Turkije bewoonde en beheerste en daar machtige rijken heeft gekend. Niets van overgebleven. We zullen hier in het oosten en zuidoosten nergens meer Armeniërs tegenkomen. Aan het begin van de 20^e eeuw, na de Eerste Wereldoorlog, is het met dit volk namelijk triest afgelopen. Voor zover ze niet zijn vermoord, zijn de Armeniërs het land toen massaal ontvlucht. Je vindt ze tegenwoordig verspreid over de hele wereld en natuurlijk ook in de kleine maar zelfstandige republiek Armenië, die in het oosten aan Turkije grenst. In het huidige Turkije woont alleen in Istanbul nog een grote groep Armeniërs. (Voor de “geschiedenis van de Armeniërs”, vanaf het oeroude rijk van Urartu tot in de 20^e eeuw, raadplege men de syllabus van deze reis.)

Naar de stad Kars is vanaf het hotel nog ruim 50 kilometer en van daar voert de rit naar de oostelijke grens, waar de historische stad Ani op ons wacht, althans wat daarvan is overgebleven. Jona houdt de moed erin door ons te vertellen over het wonderlijke leven van de heilige Gregorius de Verlichter, de stichter van de christelijke Armeense kerk. Zijn vader en zijn oom zouden rond het jaar 240 in opdracht de Armeense koning Khosro II vermoord hebben, waarna ze zelf en hun familie werden gedood door het leger. Gregorius, die toen nog Suren heette, en zijn broer overleefden het, doordat hun verzorgster ze hielp ontsnappen naar Cappadocië. Daar werd Gregorius gedoopt en christelijk opgevoed.

Op oudere leeftijd trok hij naar Armenië om het christendom te prediken, wat riskant was, want koning Tiridates, zoon van de vermoorde Khosro, vervolgde de christenen. Gregorius weigerde een heidense godin te vereren, werd gevangen genomen en gemarteld, maar bleef zijn geloof trouw.

Gedurende dertien jaar zat hij opgesloten in een gevangenis - op die plaats zijn later een kerk en een klooster gebouwd - tot hem werd gevraagd de intussen krankzinnig geworden koning te genezen. Het lukte hem op een of andere manier. De koning zou zich tot het christendom hebben bekeerd en verhief dat geloof tot staatsgodsdienst.

In deze legende, die veel later pas is opgeschreven, zal hier en daar wel wat verzonnen zijn. Hoe dan ook claimde Armenië de oudste christelijke natie

te zijn in het oosten. Jona gaat nog in op het vervolg, hoe de Armeense kerk tot een eigen opvatting kwam van de natuur van Christus en daarmee losraakte van de kerken van Rome en Constantinopel.

Voor we Ani bereiken, worden we gewaarschuwd dat het een “ruïnestad” is en dat de zon er genadeloos zal schijnen, dus zonnebrandcrème smeren is geboden en water mee kan geen kwaad. Verder het advies om eventuele grensposten in Armenië niet te fotograferen.

De naam Ani komt vermoedelijk van Anahid, een oude Perzische godin, belangrijk in het voorchristelijke Armenië. De stad groeide snel in de tijd van het Armeense Koninkrijk (enkele eeuwen voor en ruim vier eeuwen na Christus) door zijn gunstige ligging op de oost-west zijderoute. De stad was strategisch gebouwd op een V-vormige hoogvlakte (op 1340 meter) tussen twee diepe kloven waarin rivieren nog steeds hun weg zoeken. Aan de open noordzijde sloot een zware muur de stad af voor vijanden.

De noordelijke muren van het oude Ani

In de 9^e eeuw, toen Armenië deel uitmaakte van het Arabische kalifaat van Bagdad, verwierf de Armeense adellijke familie van de Bagratiden steeds meer macht in het gebied. Ashot I (leefde ca. 820-890) was de stichter van de dynastie van het koninkrijk van de Bagratiden (885-1118). Hij werd in 885 door Bagdad erkend als koning van Armenië. Een jaar later erkenden ook de Byzantijnen hem als zodanig. De Bagratiden onderwierpen de andere lokale vorsten aan hun gezag door strijd of via huwelijken. Ze behielden hun macht ook door de Byzantijnen en Arabieren tegen elkaar uit te spelen. Abas I (bestuur 928-953) regeerde vanuit Kars, Ashot III (bestuur 953-977) vestigde zijn hoofdstad in Ani.

De stad Ani groeide in de 10^e en 11^e eeuw snel, tot meer dan 100.000 inwoners. Zij stond bekend als “de stad met veertig poorten” en “de stad van duizend kerken”. In grootte en pracht kon Ani wedijveren met toenmalig wereldsteden als Bagdad en Constantinopel. De Armeniërs waren zeer bekwame bouwers. Restanten uit die tijd getuigen nog steeds van hun vakmanschap.

In de 10^e eeuw verbrokkelde het rijk van de Bagratiden in verschillende kleine vorstendommen, juist in een tijd dat eenheid noodzakelijk was om de dreiging te weerstaan van Byzantijnen en Turkse Seldjoeken. De Bagratidentak in Ani kwam in 1045 ten einde door de verovering van dat deel door de Byzantijnen.

Het Armeense koninkrijk van de Bagratiden ca. 1000

In 1064 werd Ani ingenomen door de Seldjoeken onder sultan Alp Arslan. Een groot deel van de bevolking werd uitgemoord en de stad geplunderd. Turkse en Georgische dynastieën heersten daarna afwisselend over de stad, totdat die in 1236 werd veroverd en verwoest door de Mongolen. Ani ging daarna hard achteruit. In de volgende eeuwen viel de stad onder lokale Turkse en Perzische vorsten, totdat in 1579 heel Turkije werd veroverd door de Ottomanen. Een kleine stad bleef over, die in de 17^e eeuw helemaal werd verlaten.

In de 19^e eeuw ontdekten Europese reizigers de ruïnestad. Nadat de Russen het gebied in 1878 bezetten, hebben Russische archeologen delen van de stad opgegraven. Ze zetten een museum op en behoedden verschillende bouwwerken voor verder verval. De huidige Turkse staat heeft eigenlijk niet veel gedaan aan de restauratie van de stad en het grootse Armeense verleden van stad en streek wordt totaal verzwegen.

De rode muren van Ani met zijn vele ronde torens maken een ongenaakbare indruk. De gerestaureerde dubbele hoofdepoort staat echter wijd open. Het is de enige toegang die bewaard is gebleven. De swastika op de muur aan de binnenzijde van de poort is een symbool dat bij veel vroegere volken geluk bracht. Dat het een oud Indo-Europees teken was, is volgens Jona “flauwekul”.

Plattegrond van Ani

Stadsmuren van Ani

De zware muren en de enorme poorten scheppen verwachtingen over de achterliggende stad, maar dat wordt een teleurstelling. Er ontvouwt zich een onoverzienbare vlakte met ruïnes, waar bovenuit hier en daar de trieste resten steken van bouwwerken. Die gaan we nader bekijken. Een pad voert naar de wankele restanten van de Kerk van het Heilig Kruis, gebouwd in 1034 en zo genoemd omdat men daar ooit splinters van het kruis van Christus in bezit zou hebben gehad. Zoveel kerken in de wereld claimden hetzelfde, dat Calvin eens opmerkte dat men met al die splinters wel vijf schepen had kunnen bouwen. De fatale klap heeft de kerk gekregen in 1957, toen de bliksem insloeg. Nu is het 't domein van nestelende zwaluwen, die luid krijsend in en uit vliegen.

Dan bereiken we de rand van het ravijn. Heel diep beneden stroomt de rivier Arpaçay. Op het randje staat de kerk van de ons al bekende Gregorius. Gebouwd in 1215 is het de mooiste en best bewaarde kerk van Ani, met veel fresco's. Er zijn ook afbeeldingen over Gregorius, bijvoorbeeld hoe hij aan zijn voeten hangend wordt gemarteld. Ook toen hield men al van realistische plaatjes. Opvallend is dat weer veel gezichten zijn weggehakt. Daar zou men vroegere moslims van kunnen verdenken, want die waren tegen menselijke afbeeldingen. Dat geldt niet meer voor het moderne Turkije. (De schets van deze kerk is van Kiek Jansen.)

Aan de andere kant van het ravijn ligt Armenië, maar er is niet veel te zien: een ronde heuvel met enkele oude uitkijkposten.

Even later staan we bij de kathedraal van Ani, uit de 11^e eeuw. Enorm bouwwerk en er zit nog steeds een dak op, zij het wel met een groot gat erin. De kerk heeft een zeer hoog gewelf met dikke pilaren. Fresco's ontbreken, waardoor de kerk heel sober oogt. Zwaluwen zwieren rond in de koepel en generen zich niet om onze kleren te bevuilen.

Daar aan de overkant ligt de republiek Armenië

Kathedraal van Ani uit de 11^e eeuw

Ter afwisseling van al die kerken wordt het tijd voor een moskee, de Menüçer Camii, met een achtkantige minaret. Hij is gebouwd in 1072, een jaar na slag bij Manzikert, waar de Seldjoeken de Byzantijnen versloegen. Daarmee is het de eerste moskee die de Seldjoeken in Anatolië bouwden. Hij staat op de rand van het ravijn. Dat geeft een mooi uitzicht op de kloof en een oude brug, die onderdeel was van de zijderoute.

In de schroeierende hitte zetten we onze kerkentocht voort. Maar goed dat ze niet alle duizend nog overeind staan. Daar rijst onze laatste kerk van vandaag uit de puinhopen op, die van de Apostelen. Hij ziet er nogal gehavend uit van buiten, maar binnen valt er toch wel wat te bewonderen: prachtige zolderingen met de in moskeeën vaak voorkomende stalactietenboogjes. De Seldjoeken zouden er een karavanserai van hebben gemaakt, maar helemaal zeker is dat niet.

Buiten de poort staat de bus te wachten. Die biedt met zijn airco enige verkoeling in de hitte. We moeten nog even spitsroeden lopen langs een aantal kleine meisjes uit het aangrenzende boerendorp, die pannenlappen en hangers in de aanbieding hebben. Ze zijn zeer vasthoudend.

Als we weggrijden, betreft de lucht boven de bergen. Een onweer dreigt. Ismail heeft geregeld dat we onze lunch in de bus krijgen, zodat we wat tijd inhalen die we vanmorgen verloren hebben door het incident in het hotel. Bij een benzinestation wacht een busje ons op, met stapels dozen: pizza's en frisdrank. Van Ocak Basi, de beste pizzabakkerij in Kars, als we Ismail mogen geloven. Ze zijn inderdaad heel smakelijk. Intussen barst de bui los, maar niet voor lang. Na een half uur komt de zon alweer door.

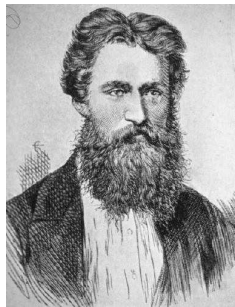
Het is een rit van 95 kilometer van Ani naar Dogubeyazit. We rijden door een golvend geel landschap zonder bewoning. Alleen een kudde ezels kruist letterlijk onze weg. De route scheert even langs de Iraanse grens. Dan dalen we af naar een brede groene vallei met populieren, boomgaarden en meloenen. In stalletjes langs de weg bieden de boeren hun waren aan.

Na de theepauze komt de vulkaan Ararat in zicht. Even onthult hij zijn witte sneeuwkap, dan verdwijnt hij in de nevels. Zijn naam heeft hij nog te danken aan Marco Polo, die op zijn reis naar het oosten hier voorbij kwam. Jona laat ons delen in zijn kennis over deze legendarische berg. Van ouds bekend is natuurlijk het verhaal uit de Bijbel, van Noach, die met zijn gezin en veestapel de zondvloed overleeft in een zelfgebouwde ark.

De berg Ararat vanuit Dogubeyazit

Eind 19^e eeuw bezat het British Museum een schat van zo'n 130.000 kleitabletten. In 1872 deed George Smith, die als oudste assistent op de Assyrische afdeling werkte en aardig thuis was in het spijkerschrift, een formidabele ontdekking, die hem ertoe bracht van vreugde een stripteaserondje door het museum te maken. Op kleitabletten uit de in de ruïnes van Niniveh gevonden verzameling van de Assyrische koning Assurbanipal had hij een stuk van een heel oud verhaal gelezen over de

George Smith

schepping van de wereld, waarin een zekere Utnapishtim een zondvloedverhaal vertelt aan de held Gilgamesh. Het was, bleek later, het laatste hoofdstuk van het epische verhaal van Gilgamesh. Het dagblad de Daily Telegraph zond Smith op expeditie naar Niniveh om de ontbrekende stukken te vinden. Het werd, naast de Bijbel, de Mesopotamische variant van het vloedverhaal.

Er zijn nog meer varianten gevonden, van Berossus en van Ovidius. De Koran heeft het uit de Bijbel en deze heeft weer de Babylonische versie overgenomen, zij het met aanpassingen. Overigens is het zondvloedverhaal een deel van een nog ouder scheppingsverhaal, waarin de hogere goden de wereld in elkaar laten zetten door de lagere goden. Een zwaar karwei en de lagere goden komen in opstand. Dan scheppen de hogere goden de mensen om het vuile werk te doen. Echter, de mensen hebben veel lol en maken veel lawaai, wat de goden ergert. Een zondvloed moet er een einde aan maken. Eén van de goden krijgt medelijden en waarschuwt de koning van de mensen om een ark te bouwen. Zo ontsnapt de mens aan totale vernietiging. Ook bij Ovidius vinden we de opstand van de lagere goden. De Bijbel wil maar één god erkennen, dus heeft men daarin de andere goden gereduceerd tot reuzen.

In Mesopotamische tradities loopt de ark aan de grond op de grens van het huidige Syrië en Turkije, in de uitlopers van het Zagrosgebergte, bij Cizre. Daar vinden we dan ook het graf van Noach. Ook Berossus noemt die plaats. Waarom houden de christenen, zoals Marco Polo, het dan op de Ararat? In de Bijbel staat: de Ark rustte op de bergen van Ararat, wat gewoon verwijst naar het land van Urartu en niet naar een bepaalde berg. Het komt voort uit een verkeerde vertaling van de Vulgaatversie van de Bijbel. Meerdere expedities beweren de ark op de Ararat te hebben gevonden, er zijn zelfs filmopnamen van gemaakt, maar het is allemaal nep.

Intussen is er via Ismails mobiel goed nieuws binnengekomen. De tas van Marijke is gevonden! Zat verward in haar lakens. Het is een pak van haar hart. Hoeft ze niet achter een vervangend paspoort aan en haar fototoestel, met opnamen van talrijke bloemen onderweg, is gered.

Vlak voor de stad Dogubeyazit slaat de bus af naar het oosten. Het eenvoudige Simer Hotel, omringd door een grote tuin, ligt heel landelijk,

ver buiten de stad, vlak bij de grote weg naar Iran. Vanaf het terras op de eerste verdieping heb je een prachtig uitzicht op de Ararat, voor zover deze niet in avondnevels is gehuld. Het eten wordt opgediend in een apart gebouw verderop in de tuin, aan een lange tafel voor de hele groep. Ze hebben hier geen probleem met alcoholische dranken. Voor Marijke een goede gelegenheid een rondje te geven ter ere van de vondst van haar tas en voor ieders geduld en het massale medeleven vanmorgen. Onze groep van vijftien vrouwen en tien mannen, dus inclusief Jona en Ismail, is in de loop van de dagen een gezellige club geworden, geanimeerde gesprekken en humor scheppen een ontspannen sfeer.

8^e DAG, VRIJDAG 16 SEPTEMBER: ISAKPASHA-PALEIS, WATERVALLEN, VAN-CITADEL

Een stralende morgen belooft veel goeds. Ontbijt in de zon op het terras met uitzicht op de wazige Ararat, wat wil je nog meer. Voor sommige echtparen mag dat ook wel, na een nachtelijk gevecht om deken en laken in een twijfelaar. Jona laat niets merken, maar is ondanks de nachtelijke kou en de lekkende radiator stiekem verguld dat hij heeft geslapen in hetzelfde bed waarin eens Jim Irwin, de piloot van de maanlander Apollo 15, de nacht doorbracht.

Vanuit een buitenwijk van Dogubeyazit klimt de bus enkele honderden meters omhoog naar een plateau waarop te midden van een grandioos zwart berglandschap het voormalige paleis van Isak Pasha zich verheft. Hij was rond 1800 de feodale vorst van dit gebied, die rijk was geworden door vanaf dit hoge punt de zijderoute te beheersen. Het bouwwerk heeft stoere buitenmuren, maar was aan de binnenkant ooit rijkversierd, met een mix van bouwstijlen: Seldjoeks, Perzisch, Armeens en Ottomaans.

De 19^e-eeuwse Europese reiziger Burnaby beweert in zijn reisverslag dat het een lustoord was, gebouwd door een Armeense architect van wie later de handen zouden zijn afgehakt, zodat hij niet nog eens zo'n mooi paleis zou kunnen bouwen. De buitensporige pasha zou zijn lot ook niet zijn ontlopen: hij stierf door een slangenbeet. Het lijken opgeklopte verhalen.

Wat wij te zien krijgen, valt nogal tegen. Het gebouw is tijdens de Russische invasie van 1917 als soldatenhuisvesting gebruikt, waarbij veel fraais werd gesloopt en de met goud beklede deuren werden meegenomen. Die staan nu

in een museum in Moskou. Aan de poort en bij ingangen zie je nog wel wat van de oude glorie. We verkennen de binnenhof en allerlei vertrekken en zalen. Het is meestal een sombere boel. Er wordt ook druk gerestaureerd, zodat delen als de moskee zijn afgesloten. De talrijke haremkamers zien er kaal uit. Dat zal vroeger wel anders zijn geweest. De soldaten stookten er hun vuren, zodat de muren hier en daar zwartgeblakerd zijn.

Bij het paleis van Isak Pasha

Een Urartisch fort

Na het bezoek vertelt Ismail dat op de heuvels beneden het paleis vroeger een flinke stad heeft gelegen van ongeveer 150.000 inwoners. Die zouden rond 1930 de stad hebben verlaten en in het dal zijn gaan wonen. Dit lijkt op geschiedvervalsing. Waarschijnlijk woonden er vooral Armeniërs, die in 1917 zijn verdreven of vermoord.

We dwalen nog een kwartier rond in de omgeving van het paleis, wachtend op de bus - Hoessein is brandstof aan het tanken - en we bewonderen het woeste landschap, een Urartische vesting en een moskee die verderop tegen de zwarte bergwand zijn gebouwd, en wat grafstenen op een heuvel.

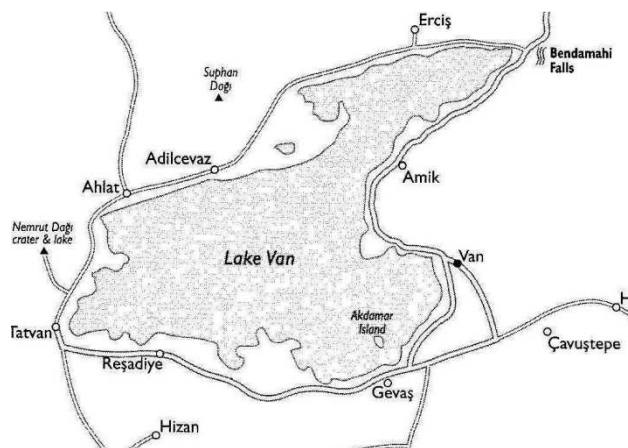
De stad Van ligt op 90 kilometer van Dogubeyazit. De weg kronkelt al gauw hoog uit het dal over de flanken van de vulkaan Tendüruk Dağı (3660 m), tussen lavavelden door naar een bergpas. De vulkaankegel piekt ver weg uit de zwarte massa omhoog. Een ruig en kaal landschap. Na de bergpas maakt het zwart langzamerhand plaats voor gele graslanden, waarin schapen grazen. Vrouwen doen de was in een beek. In het rivierdal keert het groen terug. We maken een stop bij de Bendamahi Watervallen, een toeristisch trekpleister in dit gebied. Om aan de overkant van de rivier te komen, bij een restaurant met uitzicht op de watervallen, moeten we een wiebelende hangbrug nemen over een kloof. De waterval stort in zes stromen ongeveer

tien meter van en over de rotsen in de rivier beneden. Niet bepaald spectaculair. Hij blijkt ook nog kunstmatig te zijn, want het water komt even verderop via een grote pijpleiding uit de bergen, uit Iran. Volgens Ismail heeft het te maken met een uitwisseling van gas en water tussen Turkije en Iran. Erg logisch klinkt het niet, want dan zou er eerder gas uit die pijp moeten komen. Daar heeft Iran heel veel van en Turkije juist niet. Hoe dan ook, op de terrassen boven de rivierkloof genieten we van het uitzicht en een kop koffie of een cola.

Er strijkt ook een groepje peshmerga neer op het terras, Koerdische strijders uit Irak, met wijde broeken en zwart-witte hoofddoeken. Ze zullen vast wel gerespecteerd worden door de Turkse Koerden nu ze een min of meer zelfstandige staat hebben gevormd in Noord-Irak. Het verbaast ons niet dat Jeannie al gauw in geanimeerd gesprek is met deze stoere kerels. Op veel plekken waar we komen, praat zij graag met lokale bewoners.

Watervallen van Bendamahi

Kaart Vanmeer en omgeving

Niet veel later bereiken we een uitloper van het helderblauwe Vanmeer, omgeven door verre bergen. Met bijna 3800 vierkante kilometer het grootste meer van Turkije, zeven maal groter dan het Meer van Genève en op een hoogte van 1750 meter boven zeeniveau. Het is ontstaan toen miljoenen jaren geleden de rivierlopen naar het westen werden geblokkeerd door het oprijzen van de vulkaan Nemrut. Het water is door eeuwenlange verdamping zeer zout geworden, een sodameer. Er is dan ook maar één vissoort die erin kan leven, een alver, die wat op een makreel lijkt. Vissers wassen hun kleren schoon in het meer zonder zeep te gebruiken.

Opvallend is dat er nauwelijks bomen groeien rond het meer. Dat moet in het verleden anders zijn geweest. Kleitabletten uit de 8e eeuw v. Chr. spreken over de dichte bossen en grote vruchtbaarheid van dit gebied. Eeuwenlange houtkap heeft geleid tot een kaal landschap en veel erosie. Behalve enkele vogels is er dan ook weinig dierenleven rond het meer. We volgen de oostkust naar de stad Van. Het vlakke bouwland ziet er droog en geel uit. Hier en daar hebben de boeren wat bomen aangeplant.

Van is van een klein stadje de laatste twintig jaar uitgegroeid tot een moderne stad met ruim 500.000 inwoners. Lang was het gebied gesloten voor bezoekers in verband met de opstand van de Koerden tegen het Turkse gezag. Nu heeft de stad een universiteit en is het de meest ontwikkelde plaats in Oost-Turkije.

We gebruiken de lunch op een dakterras van een modern restaurant langs een invalsweg van de stad. De hitte wordt getemperd door een koele wind en de stemming is goed. Terug in de bus gaat Jona dieper in op de geschiedenis van het oude koninkrijk Urartu (ca. 1000-547 v. Chr.), dat rond het Vanmeer is ontstaan. Hier aan het meer lag de hoofdstad Tushpa, waarvan de citadel, de Van Kalesi, die hoog boven de stad uitrijst, de kern vormde. Jona besluit zijn verhaal met de aankondiging dat we deze “interessante bult” nader gaan bekijken (Voor de geschiedenis van Urartu en het latere rijk van de Armeniërs: zie de syllabus)

Citadel van Van gezien vanuit de theetuin

We beginnen vanaf de kant van het meer bij een theetuin. Ismail weet te regelen dat we een grafkamer daarboven mogen bekijken. De man met de sleutel gaat voorop en kiest een zeer steile klim over de rotsen. Erica, die wat minder goed ter been is, krijgt wat duw- en trekhulp. Het graf is

uitgehakt aan de zijkant van een steile rots, waar een versleten trap langs de afgrond hangt. Om ongelukken te voorkomen, heeft men er een kooi omheen gebouwd van hekwerk. We treffen een duistere vierkante ruimte aan met wat nissen en kleine kamers aan de zijkanten. Een diepe put kan ook nog dienst gedaan hebben als graf. Hier hebben ooit de Urartische koningen Arghisti I (ca. 776-765) en zijn zoon Sardur II (ca. 765-733) gelegen. Er is nu niet veel te zien en het stinkt er naar urine. Volgens Ismail houden de plaatselijke jongelui hier nog wel eens drinkgelag en dan plassen ze tegen de rotswanden. Grafschennis dus. Hogerop langs de berg moeten nog veel meer rotsgraven zijn, maar die laten we maar met rust.

De klim gaat langs een andere route verder omhoog naar de resten van een grote tempel op de westelijke top. Ismail wijst op enkele bloedgoten op de bodem: hier werden stieren geofferd. Het uitzicht op het dal en het meer in de verte is grandioos. We dalen een flink stuk af naar een brede weg, die via een grote poort naar boven voert. Zware muren begeleiden ons steeds hoger, via verschillende haarspeldbochten, naar het paleis en de omringende fortificaties op de top van de berg.

Citadel van Van

Uitzicht op de puinhopen van de oude stad Van

We verkennen in groepjes de verschillende versterkingen en zijn onder de indruk van de bouwkunst van de oude Urarteeërs en Armeniërs. Ook latere heersers hebben hun steen bijgedragen om er een schijnbaar onneembare vesting van te maken. De constructie toont in de onderste lagen de grote blokken van het originele Urartische fort, daarop liggen de kleinere blokken van het Armeense kasteel en bovenaan zie je het metselwerk en de kleitichels uit latere Turkse perioden. Boven alles uit steekt een van tichels gebouwde toren. Vanaf het hoogste punt zal even later Theo luide kreten

over het complex laten galmen die we maar liever niet herkennen als een mislukte oproep tot gebed. Maar goed dat de moslims het niet horen.

Een inscriptie in de Urartische muur verkondigt: “Ik, Sardur, de beroemde koning, de machtige koning, de koning van het universum, de koning van alle landen, een koning zonder zijn gelijke, ik richtte deze muren op.”

Bepaald geen bescheiden persoon dus.

Boven op de berg staan ook nog restanten van een Ottomaanse kazerne en een moskee met minaret. Daar mogen we als westerling niet in. Aan de oostkant van de berg wappert rood de Turkse vlag. Vanaf daar heb je een mooi uitzicht op lagere fortificaties en op de stad. Aan de zuidzijde kijk je neer op een hobbelig landschap waar enkele verdwaalde moskeeën uit omhoog rijzen. Dat was eens de stad Van, Eski Van, aan het eind van de 19^e eeuw nog een grote en levendige stad binnen oude Ottomaanse muren, nu een met gras overgroeide puinhoop. Eski Van werd vroeger geroemd: “Van in deze wereld, het paradijs in de volgende”. Wat is hier gebeurd?

De huidige Turkse versie is dat de Armeniërs de stad in 1914 platbrandden, in de tijd dat de Turken hier in het oosten zware strijd voerden tegen de Russen. De laatsten hebben de stad vanaf 1915 gedurende drie jaar bezet, in welke tijd de overwegend Armeense bevolking in opstand kwam tegen de Turken en ijverde voor een eigen Armeense staat. Veel Turken werden verdreven uit de stad en soms, als ze weigerden te vertrekken, werden er moorden gepleegd. Toen de Turkse legers de Russen hadden teruggedreven, straften ze de Armeniërs voor hun verraad door een slachting aan te richten en de stad tot de grond toe af te branden. Uiteraard hebben ze de moskeeën laten staan. Erg triest allemaal.

Langs steile of rustige afdalingen keert iedereen veilig terug op het grasveld van de theetuin. Gelukkig staan er parasols, want de zon brandt genadeloos. Tijd om Hotel Tamara op te zoeken. Dat blijkt in het centrum van de stad te liggen, in een drukke smalle winkelstraat. De bus kan er nauwelijks door. We worden weer verwend met veel luxe. Alle kamers zijn groot en sommige hebben een aparte zitkamer. Zelfs een weegschaal en nachtsloffen staan klaar.

Er blijken leuke winkeltjes en veel restaurants in de buurt te zijn en zelfs een moderne bar waar wijn en bier wordt geschonken. Het zit er vol jonge

Koerden. Ons hotel beschikt over een fraai Art Deco-café, met bar en westerse muziek. Een mooi rustpunt na een welbestede dag.

9e DAG, ZATERDAG 17 SEPTEMBER: URARTISCH BERGFORT ÇAVUSTEPE

Ingewandstoornissen weerhouden enkele groepsleden ervan om vandaag met de uitstap naar Çavustepe mee te gaan. De rest ziet ernaar uit. Onderweg noemt Jona het “een interessante opgraving”. Hij doelt ook op de teksten in de Urartische taal die daar gevonden zijn. Er zijn maar 23 mensen op onze planeet die momenteel Urartisch kunnen lezen. Ze kwamen onlangs bijeen en dronken er lustig op los. Gelukkig kwamen ze allemaal veilig thuis. Het risico was dat het Urartisch “voor de tweede keer zou zijn uitgestorven”. Leuk bedacht.

De vorsten van Urartu bouwden hun forten en paleizen bij voorkeur op een langwerpige heuvel of bergtop. Op die van Çavustepe, met de “vorm van een komkommer”, is in het midden van de 8^e eeuw v. Chr. een vesting en een paleis gebouwd door koning Sardur II. Opgravers hebben aan brandlagen ontdekt dat het paleis twee keer is verwoest, rond 610 v. Chr. door binnenvallende Kimmeriërs en in 547 door de Perzische koning Cyrus de Grote. Dat laatste weten we uit een kleitablet dat de Naboniduskroniek wordt genoemd. Eerst dacht men uit de letters LU te begrijpen dat Cyrus in dat jaar Lydië veroverde, maar bij nadere bestudering bleek er een U te staan, wat op Urartu wijst.

Na een rit van ongeveer 25 kilometer over een bergpas zet de bus ons boven op de Çavustepe-heuvel af. Je hebt daar een prachtig uitzicht op het omringende land. Aan een kant ligt een groene riviervallei met landbouwgronden en hier en daar wat huizen. We worden opgewacht door Mehmet, een jonge archeoloog, die ons zal rondleiden. Zijn vader, ook archeoloog, heeft vanaf het begin van de opgraving in 1970 hier gewerkt en is op zijn oude dag bewaker geworden. De jongeman laat ons foto's zien van allerlei vondsten, zoals spinspoelen, riemen, aardewerk, pannen en stempels. Hij wijst ons ook op een waterloop beneden aan de heuvel. Die heeft er in oude tijden ook gelegen en leverde water aan de bewoners hierboven. Totaal woonden er ongeveer 1500 mensen in het uitgestrekte complex van paleis en fort: de koninklijke familie, hun ambtenaren en het garnizoen.

De citadel kent een beneden- en een bovendeel. Braaf volgen we Mehmud in een korte klim naar de resten van een kleine tempel. Alleen enkele stukken muur, opgetrokken van enorme rotsblokken, staan gerestaureerd overeind. Volgens een kleitablet heeft men bij de bouw van de citadel 27.000 van deze enorme stenen van 800 tot 1100 kilo aangevoerd. In een hoger gelegen tempel is de muur gebouwd van blokken gladgeslepen basalt die over honderden kilometers uit de streek van Diyarbakir zijn aangevoerd. Dat moet een hele klus geweest zijn. Op de grond ligt een grote zwarte offersteen met een bloedgoot die naar buiten voert, naar de afgrond.

Theo keurt de kwaliteit van de steenblokken

Zicht op het dal en een verdedigingsmuur

In een muur is door Mehmuts vader op enkele nieuwe steenblokken een tekst in spijkerschrift gebeiteld. Ter vervanging van de originele teksten, die niet meer goed leesbaar waren. Mehmud vertaalt het voor ons met speels gemak. Van zijn vader geleerd. Deze twee moslims zullen vast niet bij de 23 dronkenlappen horen waar Jona het eerder over had.

De tekst gaat over koning Sardur, die zegt dat hij hier een tempel heeft opgericht, maar eerst met hulp van de goden een stad liet bouwen. Hij zorgde ervoor dat er water kwam en liet wijngaarden aanleggen. Tenslotte: wie deze stad vernietigt, zal door god Haldi worden gestraft. Dat kan Cyrus de Grote zich dus aantrekken. Jona legt een stuk papier over de spijkertekens en trekt ze met potlood over. Voor zijn verzameling.

We klimmen verder langs de resten van een wapenatelier waar in een put skeletten zijn gevonden van een groot aantal doden, sommige met speerpunten er nog in. We zien ruimten waar op de grond lange rijen ronde vlakken zich aftekenen. Dat waren grote vaten die deels onder de grond zaten en waarin men graan, olie en water koel bewaarde. Totaal vond men 80 vaten. Het laatste deel van de heuvel was ingeruimd voor voorraadkamers, kelders om geschenken voor de goden te bewaren, cisternen voor wateropslag en de vertrekken van de vrouwen. Daar zijn allerlei sieraden gevonden. Een gat in de bodem diende de dames als toilet, met een afvoerpijp naar het dal.

Spijkerschrift intrigueert

Ismail in karakteristieke pose

Archeologen hebben er hun beroep van gemaakt aan de hand van opgravingen en vondsten zich een beeld te vormen van vroegere beschavingen. Voor ons belangstellende leken is het echter niet eenvoudig om, bij het zien van de schamele restanten van grote en grootse bouwwerken, zoals hier in Çavustepe, ons een goede voorstelling te maken hoe die mensen vroeger hebben gewoond en geleefd. Toch is het voor velen van ons telkens weer een sensatie om zelf op de belangrijke plekken uit het verleden rond te lopen en te luisteren naar de deskundigen. Dat maakt meer indruk dan thuis alleen maar erover te lezen of plaatjes te kijken. Het geldt in onze reis zeker ook voor deze opgraving in Çavustepe en die van Hattusa, die beide terugvoeren naar heel oude beschavingen in Turkije.

We wandelen terug naar de ingang. Daar hebben vader en zoon een stalletje opgetuigd met boeken over Çavustepe en in hun opdracht vervaardigde siervoorwerpen, die te maken hebben met deze opgraving en die zij aan de man en zeker ook de vrouw proberen te brengen. De oude man schijnt op deze manier wat bij te verdienen om de studiekosten te

betalen van zijn in Groningen studerende dochter. Populair bij onze groep zijn vooral uit zwart steen vervaardigde hangers met de afbeelding van opper- en oorlogsgod Haldi aan de ene kant en godennamen in spijkerschrift op de andere. Een heel apart kadootje.

Tijd voor terugkeer naar Van. Het wordt ook erg heet daarboven, waar geen schaduw is te vinden. Nog voor lunchtijd staan we weer voor ons hotel. Iedereen gaat de rest van de dag zijn eigen weg: wat rust nemen, de stad verkennen of zoeken naar bepaalde inscripties, zoals Kees en Theo.

In de hal vernemen we nog van Jona dat de mobiele telefoon van Hilda is gevonden in een van de vorige hotels. Ze heeft het ding nooit gemist! De slimme hotelmanager heeft met het apparaat een van de nummers uit het adresboek gebeld en kwam zo bij een vriendin van haar in Nederland terecht. Die kende het mobielnummer van Jona en zo komt alles weer goed.

's Avonds genieten we van een verkoelend drankje in gelegenheden in de buurt van het hotel. Een subgroep komt in een studentenrestaurant terecht, wat tot interessante gesprekken leidt met de studerende jeugd. Ook Hotel Tamara blijkt bij de bar een goed restaurant te bezitten, met buitenterras. Ismail geniet daar aan de bar van een biertje en een voetbalwedstrijd op de tv. We heffen het glas op de stad Van, uiteraard geheel onkundig van de ramp die zich hier een maand later gaat voltrekken.

10^e DAG, ZONDAG 18 SEPTEMBER: EILAND AKDAMAR, VULKAAN NEMRUT DAĞI

We rijden vandaag langs de zuidkust van het meer naar het westen, eerst 45 kilometer naar de plek waar de boot naar Akdamar afvaart, daarna nog 100 kilometer naar Tatvan. Er is veel bebouwing: hotels, restaurants met terrassen aan het water, campings en tuinen. Net een Middellandse Zeekust. Je mag hier ook zwemmen. Hilda en Kiek zijn vorige middag met een taxi hier ergens geweest, om te zonnen en Kiek heeft ook gezwommen. Jona vindt het maar niks dat ze zover weg gingen. Er zijn weer aanslagen geweest in Turkije, dus echt veilig is het niet. Hij waarschuwt ook vanavond in Tatvan niet te gaan ronddwalen.

Dan volgt het verhaal over het ontstaan van de naam van het eiland zoals dat door het volk “eindeloos werd verteld” en vele variaties kent in vele talen. Het gaat over een herder op het vasteland die verliefd wordt op

Tamara, de dochter van een van de priesters op het eiland. Openlijk elkaar ontmoeten mag niet, dus hij zwemt elke nacht naar haar toe, geleid door een licht dat zij ontsteekt. De priester ruikt onraad en bedenkt een list. Hij sluit 's avonds zijn dochter op en neemt haar lamp mee. De jongen zwemt er braaf op af, maar de priester verplaatst het licht meerdere keren, zodat de jongen steeds van koers moet veranderen. Totdat hij niet meer kan en met de kreet “Ach, Tamara” bezwijkt en verdrinkt. Ak damara!

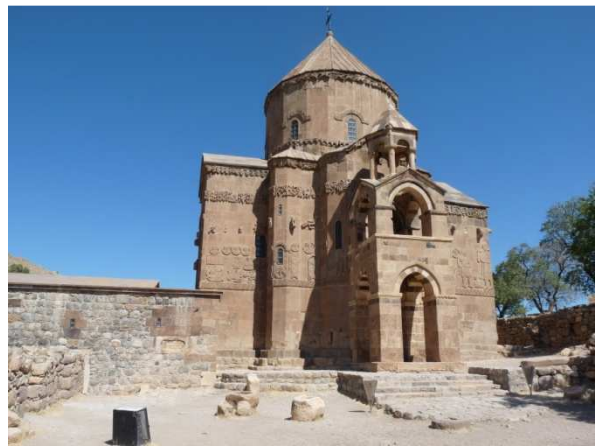
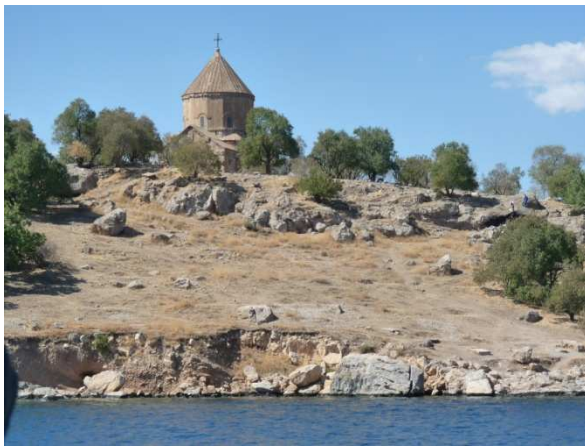
In de 10e eeuw trok de Armeense koning Gagik I van de dynastie van de Artsuni zich uit het bestuur terug in de rust van het eiland Akdamar in het Vanmeer. Hij liet er een paleis bouwen, een klooster en een kathedraal. De laatste is gebouwd tussen 915 en 921. Van het paleis is tegenwoordig niets meer over en van het klooster nog maar enkele muren. Het mag verbazingwekkend heten dat de kleine kathedraal er nog steeds in volle glorie staat, terwijl hij nooit zou zijn gerestaureerd. Bekend is de kerk vooral om de fraaie reliëfs op alle buitenmuren, met scènes vooral uit de Bijbel en ook enkele uit Armeense verhalen.

Aan een steiger achter een restaurant ligt een grote motorboot op ons te wachten. We schepen ons als enige groep in en vinden ruimschoots plaats onder het zonnedek. De motor maakt zoveel kabaal dat je in elkaars oor moet schreeuwen om je verstaanbaar te maken. De meesten brengen de vaartocht langs de kust dan ook zwijgend door, genietend van het uitzicht op de bergachtige kust en het diepblauwe water. Ismail krijgt het roer in handen en stuurt ons ongeveer in rechte lijn naar het eiland. Jona gebruikt de tijd om met vriend Marco smsjes uit te wisselen. Als Jona schrijft dat hij zich met de wat eigenzinnige groep soms net een kleuterjuffrouw voelt, seint Marco snedig terug: Beter kleuterjuffrouw dan crisismanager.

Met een toeristenboot naar het eiland Akdamar

We zijn niet de eerste bezoekers. In het piepkleine haventje ligt al een andere toeristenboot. Vanaf de steiger voert een steil pad naar de kathedraal, die op een kustplateau is gebouwd en omringd wordt door een schaduwrijke tuin met bomen. Ismail verklaart de naam van het eiland anders dan de bekende legende. De kerk ligt 80 meter boven zee en “chamara” betekent iets als “hoogte”. Dat zou dan later Akdamar zijn geworden. Ook dat klinkt weinig overtuigend. Sinds de Armeniërs zijn verdwenen na de Tweede Wereldoorlog, is de kerk gesloten voor kerkdiensten. Het is een toeristisch trekpleister geworden. Pas sinds kort mag er af en toe weer een eredienst gehouden worden.

Kathedraal van Akdamar

De kerk blijkt inderdaad nog in goede staat te zijn en de reliëfs rondom tegen de muren zijn meestal nog gaaf. We bekijken ze van nabij. Joop is een praktisch man en vraagt zich af hoe ze die uit de muur stekende reliëfs zo gemaakt hebben. Soms steken ze wel een decimeter uit. De meest logische verklaring die we kunnen bedenken, is dat de steenblokken zijn bewerkt vóór ze in de muur geplaatst werden.

Verspreid over de muren vertonen zich overal reliëfs van wijnranken en druiventrossen, vaak vermengd met vreemde dierfiguren. Daartussen bevinden zich allerlei bijbelse taferelen, zoals Adam en Eva, Abraham en Isaac, Daniël in de leeuwenkuil - de leeuwen lijken wel een handstandje te maken - en Jonas in de walvis. Dat laatste ziet er wat koddig uit: het lijkt erop of enkele mannen in een roeiboot Jonas aan de walvis voeren, terwijl het dier gezegend is met een varkenskop. Het uitspugen van de arme man moet met geweld zijn

gebeurd, want op het reliëf daarvan hangt hij ergens in de bomen. Ook Sint Joris en de draak hebben ze hier gekend.

Wat een prachtige reliëfs !

Jona wordt aan de walvis gevoerd

Binnen de kerk is het een kale boel. Alsof ze hier alle fresco's hebben verwijderd. Dan maar gauw naar een terrasje onder de bomen met uitzicht op de baai. Even ontspannen met een koele drank. We vertrekken net op tijd, want golven toeristen rollen de trappen op naar boven. Bovendien wordt het tijd voor de lunch. Die staat voor ons klaar op het vasteland, vlak bij de steiger, onder een dak van stromatten. Het mag niet verbazen dat vis uit het meer op het programma staat. Afgezien van hinderlijke wespen is het een gezellige onderbreking van de reis.

Een lange rit brengt ons door de bergen langs het meer in ruim een uur naar Tatvan, een klein en nogal conservatief stadje aan het westelijke einde van het meer. In de haven rijdt de trein uit het westen eenvoudig een veerboot op, zodat hij in Van zijn weg kan vervolgen. Onderweg gaat Jona in op de naam van de vulkaan die we later in de middag gaan bezoeken, de Nemrut Dagi, de berg van Nemrut.

In de Bijbel, Genesis 5, komt Nimrod voor als een groot jager, later een machthebber die de volken verenigde en opdracht gaf tot de bouw van de toren van Babel. Via de Joden werd hij populair in Mesopotamië en Zuid-Turkije. In verhalen wordt hij vaak voorgesteld als een stoere figuur die monumenten voor de goden bouwde op bergen. Dat zal de reden zijn geweest dat men verschillende bergtoppen, zoals deze vulkaan, naar hem heeft vernoemd. Verderop in onze reis zullen we nog een Nemrut Dağı tegenkomen.

Er zijn ook veel legenden in de Joodse en islamitische traditie waarin Nimrod tegenover Abraham komt te staan, die wij uit de Bijbel kennen als de stamvader van het Joodse volk. Dat ze niet in dezelfde tijd konden hebben geleefd, doet voor zulke verhalen niet ter zake. Een van die verhalen speelt zich af in het huidige Sanli Urfa, voorheen bekend als Edessa, waar wij over enkele dagen heen gaan. Het verhaal begint al eerder, maar eindigt ermee dat Abraham, die tegen bestaande opvattingen in verkondigt dat er maar één god is, om die reden door Nimrod wordt gevangen genomen en berecht. Hij zal van een berg in een groot vuur worden geworpen. Dan helpt god Abraham een handje, want op het moment dat hij in het vuur zal verdwijnen, verandert dat in water en de brokken brandend hout veranderen in vissen. Nimrod zal zich toen wel bekeerd hebben. Dat water en die vissen zijn nu in Sanli Urfa nog te bewonderen. Nog wel een islamitische bedevaartplaats.

Nadat we ons hebben geïnstalleerd in het eenvoudige Kardelen Hotel, vertrekken we al gauw met twee dolmusbussen naar de beloofde vulkaan Nemrut Dağı. De berg torent zo'n 3000 meter boven het landschap uit en moet veel hoger zijn geweest. De kegel is ooit ingestort en de vulkaan heeft een reusachtige caldera van zeven kilometer in doorsnee. De chauffeurs kennen de steile weg als hun broekzak en scheuren omhoog. De vruchtbare lavagrond van de hellingen wordt tot grote hoogte gebruikt voor landbouw, maar alles ligt er nu verdord en kaal bij.

Uitzicht vanaf de kraterrand van de Nemrut Dağı: op het Vanmeer en in de caldera

Op de kraterrand wacht ons een grote verrassing. Zo dood als de buitenkant oogt, zo groen is het hier en daar in de caldera, met bossen. Het is of zich daar een andere wereld schuil houdt. Ook het uitzicht op het Vanmeer en het omringende berglandschap is grandioos. We dalen af naar

het eerste meer. Dat er nog vulkanische activiteit is, bewijst Ismail door een stop onderweg bij een paadje, dat we even volgen naar gaten in de zwarte rotsen, waaruit je warme dampen voelt komen als je je hand ervoor houdt. We moeten de ramen van de auto wel goed dicht houden, want de voor ons rijdende auto's werpen enorme stofwolken op.

Ook in het ondiepe eerste meer is nog activiteit. Vanaf de oever, bij een primitief theehuisje, zien we in het zwarte water bellen openbarsten van opstijgend gas. Het water is volgens zeggen ook warm op die plekken. Enkele mannen kamperen langs de oever. Daar de uitbater geen thee meer verstrekt, rijden we al gauw verder naar het tweede, grotere meer.

De zon is dan al achter de 700 meter hoge kraterrand gezakt. Volgens Ismail is dit meer in het midden ruim honderd meter diep. Er leven in de caldera roofvogels, zwijnen en konijnen, en er zijn kortgeleden ook beren gesignaleerd. Een groepje mannen, dat in kano's op het meer heeft gevaren, is aan de oever bezig thee te koken in een samowar, waarin ze sprokkelhout stoken. De vallende avond dwingt ons tot vertrek.

De avond valt over het grote calderameer van de Nemrut Dağı

Terug in Tatvan adviseert Ismail ons iets eetbaars te zoeken in het nieuwe winkelcentrum vlakbij het hotel. We horen nogmaals dat het hier een risicogebied is. Dat blijkt ook wel uit de militaire kazerne tegenover het hotel. De somber kijkende wachtsoldaat bij de poort zit verstopt tussen de zandzakken, alsof er elk moment een aanslag kan plaatsvinden.

Het winkelcentrum is groot en modern. Op drie hoog is het restaurant, plaats voor honderden gasten, maar die zijn er niet. Met de felle verlichting hebben ze niet geprobeerd het gezellig te maken. Het eten dat je wenst, moet je aanwijzen in de vitrines: vele soorten kebab, maar gelukkig ook nog wat voor vegetariërs. We toosten op deze mooie dag met cola en frisdrank.

11^e DAG, MAANDAG 19 SEPTEMBER:

TIGRIS, DIYARBAKIR MET ROMEINSE BRUG EN STADSMUREN

Door Oost-Turkije reizend hebben we gezien dat de overheid er veel aan doet om dit achtergebleven gebied, waar overheersend Koerden wonen, te ontwikkelen en te ontsluiten, zoals met grote infrastructurele werken. Niets mis mee en gelet op de achterstand lijkt het terecht. Ismail als Turk uit het westen van het land kan er zelfs euforisch over spreken. Dat veel Koerden niet tevreden zijn over het verlies aan autonomie en dat groepen zich verzetten, soms zelfs met geweld, is voor westerse Turken moeilijk te begrijpen.

Vandaag, tijdens de lange rit naar Dyarbakir - 290 kilometer - is hij weer goed op dreef. Enthousiast vertelt hij over wat de overheid allemaal doet om het onderwijs in deze streken te verbeteren. Veel stamhoofden, die hier voorheen oppermachtig waren en hun stamleden als slaven behandelden, verzetten zich op allerlei manieren tegen de vernieuwingen. Ook tegen gratis onderwijs, water en elektriciteit voor de bevolking. Zo zouden ze hun macht verliezen. Ze lieten jongens met stenen gooien naar militairen en richtten de PKK op, een verzetsbeweging die al heel lang strijdt voor een vrij Koerdistan en veel geweld gebruikt tegen militairen, politie en leerkrachten. Het zou allemaal wel eens wat genuanceerder kunnen liggen, maar uiteraard heeft hij recht op zijn visie en verhaal. De eeuwenlange discriminatie van de Koerden heeft ook een grote rol gespeeld in het ontstaan van de problemen.

Seldjoekische brug in restauratie

Intussen passeren we de stad Bitlis en rijden we door grillige berglanden met schaarse begroeiing, tot we afdalen in een rivierdal. Xenophon moet hier ook nog zijn voorbij getrokken, maar dan in de winter. We maken een stop bij een fraaie boogbrug van de Seldjoeken uit de 12^e eeuw. Er wordt aan gewerkt. De naar de oever aflopende delen staan in de steigers en zien er vreemd wit uit,

zeker vergeleken met het middendeel dat bruingeel is, wat je mag verwachten van een oude brug. Dan zien we dat midden op de brug een groep arbeiders in oranje overalls druk aan het bikken is om ook daar de gele laag te verwijderen.

In het eenvoudige theehuis op de oever, waar we pauzeren, laat de eigenaar met zichtbaar genoegen zijn twee zoontjes een act opvoeren. Ze reciteren een tekst en zingen al klappend een liedje. Terwijl we ons afvragen of ze nu niet op school moeten zitten - het is vandaag de eerste schooldag in Turkije - blijkt dat het om geld gaat. Ismail neemt de vader later even apart en onderhoudt hem streng. Hij maakt bedelaars van zijn kinderen.

Na een lange rit door een geel golvend landschap - veel velden zijn afgebrand - steken we de Tigris over en bereiken we Diyarbakir, de hoofdstad van het Koerdische hartland, een stad met meer historische moskeeën, kerken en andere bouwwerken dan enige andere Turkse stad, uitgezonderd Istanbul.

Diyarbakir ligt op een lavaplateau op 660 meter hoogte. De Tigris, die uit het Taurusgebergte komt, maakt het vanouds mogelijk het gebied te bevoeien. Op de plaats van de stad werd in de 3^e eeuw de Romeinse kolonie Amida gesticht. De plaats was omstreden tijdens de oorlogen van de Romeinen tegen de Perzische Parthen en later van de Byzantijnen tegen de Sassaniden. In 349 liet keizer Constantijn de oude Romeinse stadsmuur uitbouwen tot een zware muur, opgetrokken uit zwart basalt. Diyarbakir komt aan zijn naam door de Arabische stam Beni Bakr, die de stad in 639 veroverde.

In de 13^e en 14^e eeuw had de stad veel te lijden van de invallen van de Mongolen, maar de sterke muur bleef overeind. Vanaf 1515 maakte de stad deel uit van het Osmaanse rijk. Suleyman de Grote liet er een citadel bouwen en eeuwenlang was de stad een belangrijk administratief en militair centrum in Zuid-Turkije. Tegenwoordig is de stad het hoofdkwartier van een Turks legerkorps, dat voor de veiligheid moet zorgen in zuidoost Turkije. Diyarbakir is namelijk ook al lange tijd het centrum van het Koerdische verzet tegen de Turkse overheid. Van hieruit worden de militaire acties geleid tegen de Koerdische opstandelingen in Noord-Irak.

Tenslotte is deze lokale hoofdstad het centrum geworden van het ambitieuze GAP-project van de Turkse overheid, om door de aanleg van grote waterwerken, waaronder een aantal dammen in de rivieren Eufraat en Tigris, het zuiden te voorzien van goedkope elektrische energie en water om de landbouwgronden te bevoeien. Daardoor is Diyarbakir het middelpunt geworden van 900.000 ha. nieuw ontgonnen landbouwgebied.

Veel Koerden uit de provincie trokken de laatste tientallen jaren naar deze stad, die inmiddels meer dan een miljoen inwoners telt.

De bus zet ons af binnen de stadsmuren en ook vlakbij bij de muur, in het Kervanseray Hotel. Deze oude pleisterplaats voor karavanen is prachtig verbouwd tot hotel. Rond de grote binnenplaats met bomen en bloemen zijn kamers op de begane grond en op de eerste verdieping. Er is een groot risico bij die bovenkamers: de ingang is zo laag dat je, als je even niet oplet, je fors je hoofd kan stoten, zeker als je wat langer bent. De lage instap naar de badkamer levert hetzelfde probleem op.

Het is zo heet op het middaguur, 35 graden Celsius in de schaduw, dat de meesten in de binnenhof onder een boom neerstrijken voor de lunch en een koele drank. De menukaart blijkt in het Turks, dus we roepen de eigenaar van een souvenirwinkeltje aan de voorkant van ons hotel te hulp. Hij spreekt goed Engels. Allereerst deelt hij trots mee dat hij een gecertificeerde gids is, dus als we die nodig mochten hebben..... Vanuit zijn deskundigheid weet hij te vertellen dat deze karavanserai 521 jaar oud is en is gebouwd in opdracht van de toenmalige gouverneur. Daarna helpt hij ons voortreffelijk bij de bestelling en als hij afscheid neemt, wijst hij nog even op zijn winkel, die een bezoek waard is. Deze man weet wat pr is.

De bus brengt ons halfweg de middag naar de Romeinse brug over de Tigris, de brug “met tien ogen”, wat natuurlijk slaat op het aantal bogen. Hij is later door de Seldjoeken hersteld. Bij de brug waren vroeger kamers voor gasten en stallen voor dieren. We bestuderen de brug aan alle kanten, terwijl enkele jongelui met brommers argwanend toekijken.

Binnenhof van Kervanseray Hotel

Romeinse brug over de Tigris

We rijden met de bus langs een deel van de 5 kilometer lange stadsmuur, maar het gaat te snel om er echt wat van te zien. Dat verandert als we op een druk plein uitstappen voor een bezoek aan de goed bewaarde Harputpoort aan de noordkant van de stad. De Arabieren hebben hem om een of andere reden de Poort van de Armeniërs genoemd. Het uit grote steenblokken opgetrokken bouwwerk is afgeschermd met hekken, zodat we maar moeilijk de inscriptie kunnen zien van drie keizers.

Stadsmuur van Diyarbakir

Harputpoort in Diyarbakir

Vanaf de poort wandelen we in groepjes door de centrale hoofdstraat terug naar het hotel aan de zuidkant van de stad. Zo maken we kennis met het bonte leven van een Koerdische stad. Naast stalletjes en eenvoudige werkplaatsen zijn er ook veel moderne winkels met alle moderne produkten. We worden gevolgd door enkele armoedig uitziende jonge kinderen. De jongen en het meisje gedragen zich nogal opdringerig. In de bus heeft Ismail ons gewaarschuwd voor bedelende kinderen. Een van onze dames geeft het jongetje een babyjurkje, voor zijn jongste zusje, als hij die tenminste heeft. Hij zwaait er wat mee en na wat influisteringen van een oudere jongen durft hij om geld te vragen. We wuiven hem weg en even later verdwijnen de twee, gevaarlijk hangend aan een grote vuilniswagen.

We raken in gesprek met een gepensioneerde oude man die het straatgewoel gadeslaat. Hij heeft lang in Duitsland en Nederland gewerkt als gastarbeider. Vergeleken met die mooie landen is Diyarbakir maar niks. Piet wil wat perziken kopen bij een straatkoopman en vraagt de beste man of hij wil bemiddelen bij de koop. Niets daarvan. Hij koopt zelf een tros

druiven en dan een zak perziken, overhandigt ze Piet als geschenk, geeft ons allemaal een hand en wandelt met een armzwaai verder. Gastvrijheid.

's Avonds blijkt er een Hennafeest te zijn in de in korte tijd versierde binnenhof van ons hotel. Veel slingers, lichtjes en glitter. In Turkije viert de bruid haar afscheid van het vrije leven met vriendinnen, waarbij de familie van de bruidegom henna laat bezorgen, een rode kleurstof van een plant, die als lichaamsversiering tijdens het feest wordt gebruikt. Bij de Koerden zijn ook de bruidgom en andere mannen aanwezig. Terwijl wij aan een apart gezette tafel onze maaltijd krijgen opgediend, begint het feest. De vrouwen zijn in hun mooiste kleren, de bruid is met een donkerrood gewaad vol goudbrokaat opgetuigd. De jonge aanstaande bruid en bruidegom zitten op een soort troon in het midden.

Een oude Koerd trakteert op perziken

Hennafeest op de versierde binnenplaats van het hotel

De hele avond dansen de jongere gasten onvermoeibaar in een grote kring en hand in hand op inheemse muziek, die dreunend onze oren doet tuiten. De band haalt alles uit de kast, de zanger met zijn scherpe stem is niet te stuiten. Een aantal van onze dames waagt zich in het dansgewoel en ook enkele mannen van onze groep trekken de stoute schoenen aan. Ze blijken van harte welkom en Henk is zo enthousiast bezig, dat hij wordt uitgenodigd voor de bruiloft morgen. Wat teruggetrokken zitten de oudere vrouwen welwillend toe te kijken, waarschijnlijk de moeders en grootmoeders, met kleurige hoofddoeken op en flessen frisdrank voor zich op tafel. Het feest gaat zo lang door dat een aantal van ons op een gegeven moment de kamer opzoekt en daar in slaap wordt gedreund.

12^e DAG, DINSDAG 20 SEPTEMBER:

MUSEUM SANLI URFA, HARRAN, HEILIGDOM VAN IBRAHIM

Het programma in Diyarbakir vandaag gaat niet door. Het museum is gesloten, de grote moskee wordt verbouwd en de wandeling op de stadsmuur is om veiligheidsredenen geschrapt. We zitten dus al vroeg in de bus, want het interessante alternatief gaat 's middags extra tijd kosten: een bezoek aan het dicht bij de zuidgrens gelegen Harran.

In de bus doet het verhaal de ronde over Erica, die gisteren tijdens de wandeling naar het hotel is overvallen door een jonge kerel, die probeerde haar handtas van haar schouder te roven. Erica stond heldhaftig haar mannetje en liet niet los, zodat hij slechts met een deel van het hengel ervandoor ging. Ze is er niet echt van onder de indruk.

Ismail legt uit dat er drie hoogtepunten zijn in het leven van een Turkse man: de besnijdenis, de militaire dienst en als hij gaat trouwen. Hij gaat dieper in op de tradities van huwelijk en bruiloft. Hier in het meer traditionele oosten van het land worden jongelui vaak nog gekoppeld. Dat regelen de moeders. Moderne jongelui regelen het zelf, maar moeten wel toestemming vragen aan de ouders. Wat bizar klinkt het verhaal dat een meisje wel eens zout en peper in de koffie doet die ze de jongen aanbiedt. Drinkt hij het braaf op, dan wordt zij de baas in huis na hun trouwen. Een echte kerel wijst die koffie natuurlijk af en vraagt nieuwe koffie, met suiker.

We rijden uren westwaarts door het wat vlakke en eentonige land tussen Tigris en Eufraat, Mesopotamië dus. Totaal moeten we 185 kilometer afleggen naar Sanli Urfa. Veel meer dan kudden koeien en schapen is er niet te zien. Er staan wel veel stalletjes met meloenen langs de weg. Al een heel eind vóór een kraam liggen er meloenen in de berm, zodat de automobilist weet dat hij een kraam nadert. Heel slim bij snelverkeer.

De originele naam van Urfa of Edessa was Urhai. In de oudste tijden behoorde de stad bij het rijk van van Mitanni, ca. 1500-1200 v. Chr. Urhai en het nabij gelegen Harran - de laatste vanouds bekend om de verering van de maangod Sin - werden vanaf de 13^e eeuw onderworpen door achtereenvolgens Assyriërs, Babyloniërs en Perzen. In 331 v. Chr. werden beide steden veroverd door Alexander de Grote. De stad Urhai deed de Macedonische soldaten denken aan de stad Edessa in hun vaderland en

daarom gaven ze haar die naam. Na Alexanders dood viel het gebied van Edessa enkele eeuwen binnen het rijk van zijn generaal Seleukos en diens opvolgers, de Seleuciden.

In 53 v. Chr. trok de Romeinse generaal Crassus op tegen de toen in Perzië heersende Parthen. In de slag bij Harran, of Carrhae zoals de Romeinen het noemden, in 53 v. Chr., werden de Romeinen door de Parthen vernietigend verslagen, maar eind 1^e eeuw lukte het keizer Septimus Severus het gebied van Edessa, Harran en Diyarbakir definitief bij het Romeinse rijk in te lijven. Verschillende Romeinse keizers, zoals Caracalla, namen de cultus van de oude maangod Sin uit Harran over.

In de 2^e eeuw werd Edessa het eerste centrum van de christelijke kerk in Mesopotamië. Volgens de Middeleeuwse schrijver Henric van Veldeke was Sint Servaes, de 4^e-eeuwse bisschop van Tongeren en later Maastricht, uit Edessa afkomstig, maar daar is verder geen bewijs van. In 638 namen de Arabieren de stad in en noemden haar Urfa. De oude stad heeft voor de moslims altijd speciale betekenis gehad, omdat ze geloofden dat de profeet Ibrahim (Abraham) hier was geboren in een grot. Die ligt vlak bij de legendarische plek waar Abraham ooit in het vuur zou zijn gegooid.

De kruisvaarders kwamen ook langs. In de 11^e eeuw, tijdens de eerste Kruistocht, veroverden 800 ridders Edessa en vestigden hier een kleine christelijke staat onder Boudewijn, de broer van Godfried van Bouillon. Vijftig jaar hielden ze het vol. Toen werd de stad door de vader van sultan Saladin heroverd.

Na de Eerste Wereldoorlog werd dit deel van Turkije door de Fransen bezet, om er net als Syrië een Frans mandaatgebied van te maken. Atatürk eist het gebied terug en mede door het heldhaftige verzet van de bevolking werden de Fransen verdreven. Urfa kreeg daarom als nieuwe naam Sanli (glorierijk) Urfa, terwijl het wat meer naar het westen gelegen Antep veranderde in Gazi (heldhaftig) Antep.

In de 20^e eeuw werd ook dit gebied dank zij het eerder genoemde GAP-irrigatieproject welvarend en gemoderniseerd, met goede wegen en hotels, waarvan wij, Liviusreizigers, zoals Jona dat uitdrukt, nu “de lachende derden” zijn.

We rijden Sanli Urfa binnen, een stad van ongeveer een half miljoen inwoners. Het moderne Archeologische Museum ligt in het centrum van de stad. In de stad zelf, maar ook in de omgeving, zijn veel opgravingen gedaan, waaronder een aantal die dateren uit de Steentijd. De bekendste is die Van Göbekli Tepe uit ongeveer 9000 à 8000 v. Chr., waar wij nog een bezoek aan zullen brengen. Het museum beschikt over enkele zalen met vondsten uit de Steentijd en de Bronstijd. Göbekli Tepe ontbreekt niet, met o.a. beeldjes van wilde zwijnen en een wonderlijke afbeelding van een in steen gekraste vrouwenfiguur met een vreemd gevormd hoofd, die gehurkt zit en haar schaamdelen toont. Wat kan zo iets betekend hebben?

Vondsten uit Göbekli Tepe ca. 9000 à 8000 v. Chr.

Het museum beschikt ook over een topper die in de stad is gevonden: een primitief beeld van een man of godheid. Het beeld heeft jaren in de kelder gestaan, omdat men zich niet realiseerde hoe uniek de vondst was. Het zou wel eens het oudste beeld van een mensachtige figuur kunnen zijn dat tot nu toe is gevonden.

Ook bijzonder is een kopie van de Nabonidus-stèle, een stenen plaat met tekst in spijkerschrift en een afbeelding van koning Nabonidus, die waarschijnlijk de maangod Sin aanbidt. Nabonidus was de vijfde en laatste koning van het Neo-Babylonische rijk (bestuur 556-539 v. Chr.), zoon van de vorst van Harran en de opperpriesteres van de Maantempel in die plaats. Zijn verering van de Maangod in plaats van de Babylonische oppergod Marduk bracht hem grote problemen. Uiteindelijk is hij

verslagen door koning Cyrus de Grote van Perzië, waarmee een einde kwam aan het Babylonische rijk.

Koning Nabonidus aanbidt de maangod Sin

Beeld uit Urfa, uit de Steentijd

Er zijn meerdere vitrines met vondsten uit Harran, uit het 3^e en 2^e millennium v. Chr. Veel aardewerk en kleine afgodsbeeldjes. Boven is nog een zaal uit de Ottomaanse tijd. Voor de Romeinen moet je buiten zijn: lange rijen grafzerken met fraaie reliëfs. Daar verzamelen we ons voor de aftocht.

Het luxe Harran Hotel ligt aan een drukke winkelstraat. Na de lunchpauze verzamelen we ons voor de rit naar Harran. De thermometer wijst 36 graden Celsius aan. De grote verrassing is - behalve voor Jona - dat plotseling Anita en Fred uit Bussum voor onze neus staan, voor velen van ons goede bekenden. Ze trekken met een gehuurde auto door Zuid-Turkije naar Cappadocië en eindigen in Ankara. Vandaag gaan ze mee naar Harran en morgen naar de Nemrut Dağı. Leuk.

Minder leuk was dat Jeannie en Tineke tijdens hun wandeling in de stad plotseling door enkele jongentjes in hun bil werden geknepen. “Schoffies”, noemt Tineke ze. Gelukkig werd hun wandaad gezien door andere Koerden, die er heel boos over werden en de jongens flink de les lazen. Slecht bericht komt ook uit Ankara, waar bij een aanslag drie doden zijn gevallen.

Op de vlakte tussen Sanli Urfa en Harran zien we het resultaat van het grote irrigatieproject: eindeloze velden met katoen. Het brengt veel werkgelegenheid, want het onkruid ertussen wordt met de hand gewied. De roze en gele bloemen veranderen later in katoenbollen. Vóór de herfstregens worden ze geplukt en gedroogd. Daar zijn ze zo te zien nu druk mee bezig op de velden. Met de hand wordt de katoenpluis er later uitgetrokken. Dan volgt transport naar de fabriek. De zaden van de plant worden uitgeperst voor katoenolie. Die gebruikt men o.a. voor bereiding van margarine.

Harran, niet ver van de Syrische grens gelegen, is vooral bekend als de plaats waar in de Oudheid de maangod Sin werd vereerd en waar men in bijenkorfhuizen woonde. Die laatste werden tot in de vorige eeuw nog bewoond. Tegenwoordig tref je ze nog wel aan, maar alleen om toeristen te trekken. Het huidige dorp, op een kilometer van de historische ruïnestad, wordt bewoond door Arabische bedoeïenen, die in de droge vlakte een hard en armoedig bestaan leiden. Harran is de heetste plek van Turkije.

De bus zet ons af op een heuvel midden in wat eens een beroemde stad is geweest. Het is er stoffig en heet. We zien rondom ons een vrij kale vlakte met brokstukken, alsof er ooit een flink bombardement is geweest. Aan een kant echter steekt een hoge toren fier overeind uit de puinhoop, vlak naast de resten van wat een moskee moet zijn geweest.

Ontmoeting met Anita en Fred in Sanli Urfa

De oudste moskee van Anatolië in historisch Harran

Het bouwwerk blijkt het restant te zijn van de oudste moskee, tevens de oudste “universiteit” in Anatolië, gebouwd rond 750. De vierkante toren is een minaret. Een man op een paard komt de heuvel op galopperen. Hij roept wat in het Turks en rijdt snel weer naar beneden. Was dat een

waarschuwing of begroeting? Hoe dan ook, wij dalen aan een andere kant af, door het ruïneveld naar het verderop gelegen dorp. We worden begroet door een groep armoedig uitziende kinderen. Ze zijn direct bereid om voor de camera te poseren. Dat hebben ze vast meer gedaan. Opvallend genoeg vragen ze niet om geld.

Het is een boerendorp zonder geplaveide wegen. Stof dwarrelt omhoog onder onze voeten. Door een poort wandelen we een binnenplaats op met een rij modern ogende bijenkorfwoningen. Ze zijn van klei en hout opgetrokken. De vorm is niet om aandacht te trekken, maar op een of andere manier blijft het koel daarbinnen, wat bij de grote hitte in deze streek wel effectief is.

De als bedoeïen geklede eigenaar Ali stelt zich voor en vertelt trots dat hij vijf zonen en vijf dochters heeft. Hij nodigt ons uit onder een rieten afdak plaats te nemen op een soort kabouterstoeltjes. Dan zullen zijn dochters thee schenken. De meisjes zijn prachtig gekleed met opvallend paarse hoofddoeken. Bepaald bescheiden zijn ze niet, eerder opdringerig bij het verkopen van kleurige sjaals. “My mother handmade,” beweert een van hen, hoewel het best “made in China” kan zijn. In de bijenkorven blijken toeristenwinkeltjes te zijn met kleding, versnaperingen en andere waar. Als je weigert iets te kopen, zijn sommige meisjes plotseling minder aardig.

Bijenkorfwoningen in Harran

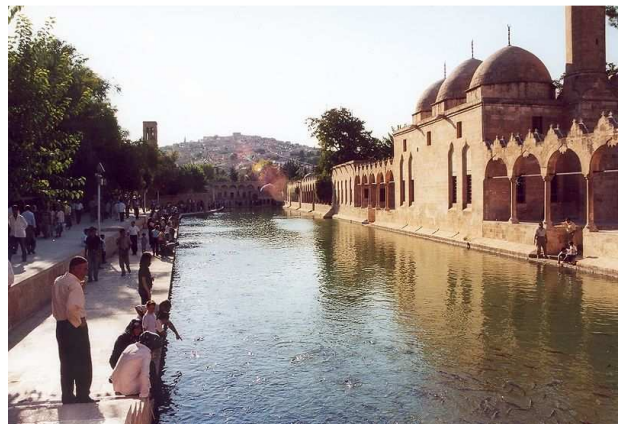
Theepauze

Verderop in het dorp strijkt de zon zijn rode gloed over de ruïne van een groot kasteel: nog van Saladin. We bekijken het vanaf de weg en worden bijna onder de voet gelopen door een grote kudde schapen die op weg is naar de stal. De eigenaar loopt er lachend achter.

Als we het dorp uitrijden, ontdoet Jona zich snel van de hoofddoek die hij heeft gekregen van de eigenaar van het theehuis. Het staat hem wel, maar zelf vindt hij dat hij voor joker loopt. Dan rijden we de ondergaande zon tegemoet naar Sanli Urfa. Stad van Abraham.

Het is al donker als we vlak bij de citadel met kruisvaarderskasteel uitstappen bij de ingang van een park. We volgen Ismail naar een langwerpig waterbekken. Aan beide kanten staan verlichte moskeeën, uit het park klinken weemoedige liederen door de avond. Dit is de plaats waar volgens moslims vuur in water veranderde toen Abraham in opdracht van koning Nimrod vanuit de hoogte in het vuur werd gegooid. Dat moet dan vanaf de citadelberg zijn, want andere hoogten zijn hier niet. De afstand tussen berg en waterbekken is echter zo groot, dat ze hem met een katapult moeten hebben afgeschoten. In legenden heeft men geen moeite met onwaarschijnlijkheden. Van de vissen in de vijver zie je in donker niets. Toch verkopen ze daar schaaltes met meelwormen waarmee je ze mag voeren.

De vijver van Abraham in Sanli Urfa bij nacht en overdag

In de kleine moskee mogen we even rondkijken, uiteraard mannen en vrouwen apart. In een hoek van een ruimte is een bak waarin grote karpers op het licht afkomen. Heilige vissen dus. Er is kennelijk een ondergrondse verbinding met de vijver.

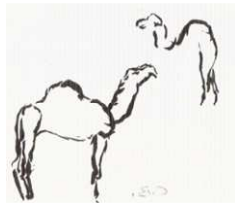
Door het park wandelen we naar een verderop gelegen felverlicht complex van moskee en bijgebouwen. Alles gebouwd door de Osmanen ter ere van Abraham. Op de enorme binnenplaats is het een drukte van belang. We trekken voor de tweede keer onze schoenen uit en duiken een ruimte binnen waar je achter glas in de geboortegrot van Abraham kunt kijken. Niet veel

aan te zien, maar toch zijn enkele van onze dames er nauwelijks bij weg te slaan.

Het park ligt ingesloten tussen twee heuvels. Via enkele trappen komen we bij het restaurant dat Ismail voor ons heeft besproken. Vanaf het buitenterras hebben we een groots uitzicht op de verlichte citadel aan de overkant. Het is gezellig om eens met de hele groep aan tafel te zitten. Het zullen wel heerlijke streekgerechten zijn, de zeer scherpe zure soep vooraf en het mierzoete vette gebak als toetje, maar het valt op dat er veel teruggaat naar de keuken. Tijd voor een gezonde nachtrust.

13^e DAG, WOENSDAG 21 SEPTEMBER: GÖBEKLI TEPE, EUFRAAT, ROMEINSE BRUG, NEMRUT DAĞI

Vandaag bereiken we enkele hoogtepunten van onze reis, te beginnen met Göbekli Tepe, een Nieuwe Steentijdopgraving op 14 kilometer afstand van Sanli Urfa. Door katoenvelden rijden we zuidoostwaarts over smalle wegen. In de verte doemt een langgerekte heuvel op met een afgeronde top. Dat is

Dromedarissen bij
Göbekli Tepe (Co
Bleeker)

Göbekli Tepe, de “buikjesheuvel”. Waar we uitstappen, halfweg de heuvel, staan twee dromedarissen aan een wel erg kort touw onverstoort te wachten op hun baas.

We beklimmen de heuvel en al snel ontvouwt zich een wonderlijk schouwspel: Nog maar gedeeltelijk uitgegraven zien we in de helling verschillende grote cirkelvormige constructies van muren en enorme stenen pijlers, waar een aantal mensen druk aan het werk is. Pijlers en muren worden hier en daar met houten

palen gestut. Prikkelendraad weerhoudt ons dichterbij te komen.

(schets door Kiek Jansen)

Opgraving van Göbekli Tepe

In 1994 was de Duitse archeoloog Klaus Schmidt in zuidoost Turkije op zoek naar plekken die hem meer inzicht konden geven in het Neolithicum. Hij was in de buurt van Sanli Urfa al bij enkele Steentijdopgravingen betrokken. Toen werd zijn belangstelling gewekt door een artikel van collega's uit Chicago over vondsten van steenblokken op de heuvel van Göbekli Tepe, die zij aanzagen voor islamitische grafstenen. De vorm ervan intrigeerde hem, hij ging op verkenning, vond grote hoeveelheden bewerkte stukken vuursteen en zag aan de vorm dat de bewuste steenblokken uit de Nieuwe Steentijd moesten komen. Niet veel later begon hij samen met Turkse archeologen en het museum van Sanli Urfa aan de opgraving.

Al snel vonden ze grote glad geslepen en rechtop staande blokken van kalksteen, vele versierd met bas-reliëfs van dieren: vossen, stieren, wilde zwijnen, vogels, slangen, gazellen, spinnen en schorpioenen. De datering was volgens een radiocarbonmeting 8800 v. Chr. Met behulp van Duitse en Turkse studenten en soms meer dan vijftig dorpsbewoners werden in de loop van de volgende jaren vier ringen van stenen pijlers blootgelegd op verschillende niveaus van de helling. In 2003 onthulde geomagnetisch onderzoek dat er wel twintig ringstructuren onder de grond liggen. Er is dus nog veel werk te doen.

Göbekli Tepe: Pijler met een vos

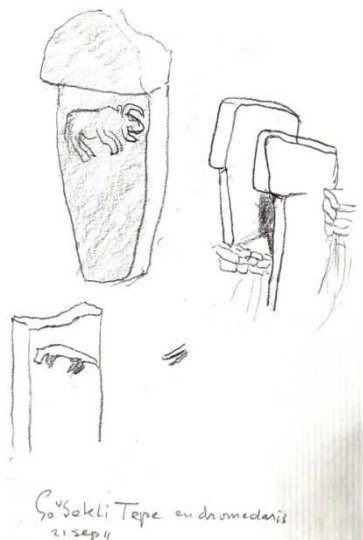

Pijler met vogels en schorpioen

De steencirkels zijn volgens een vast patroon ontworpen: ze bestaan uit T- of I-vormige pijlers, verbonden door lage muren. Volgens Schmidt kunnen de T-pijlers gestileerde gestalten zijn, met kop, schouders en lichaam. De grootste is meer dan vijf meter lang. Er is bij een van de cirkels ook een

ingang gevonden, bewaakt door twee leeuwenreliëfs op de poortstenen. Er is nergens een inscriptie gevonden die enige opheldering zou kunnen geven over de bedoeling van het hele bouwwerk, noch van de afgebeelde dieren. De bouwers hadden nog geen schrift. De gedachten van Schmidt en zijn collega's gaan het meest uit naar een heiligdom, een cultusplaats.

Behalve de cirkelvormige structuren zijn er in latere jaren rondom de hoofdafgraving nog rijen kamers blootgelegd, ten dele ook met kortere pijlers. Het is verbazingwekkend dat mensen uit de late Steentijd zo'n groot complex hebben kunnen aanleggen. Er moet een hele organisatie zijn geweest met veel werkers om de enorme steenblokken van elders aan te voeren, ze te bewerken en op te richten. Schmidt heeft voorspeld: "Over tien, vijftien jaar zal Göbekli Tepe beroemder zijn dan Stonehenge."

Göbekli Tepe: Schetsen van Co

Onze groep wandelt om de opgraving heen, eerst naar boven, waar een eenzame boom stand houdt, en dan langs de andere kant naar beneden. Een fantastische ervaring om een blik te slaan in de Steentijd. Jammer dat we door de afstand de afbeeldingen op de pijlers niet goed kunnen zien. Er staan wel bij elke deelafraving grote borden met foto's en uitleg. Beneden, bij de kamelen, ligt op een stalletje het boek te koop van Klaus Schmidt: "Sie bauten die ersten Tempel."

Via Sanli Urfa rijden we noordwaarts richting Adyaman. Totaal vandaag 250 kilometer, inclusief de rit vanmiddag naar Nemrut Dağı. Het landschap is vriendelijk: lichtglooiende heuvels met katoen en boomgaarden. Uiteraard mogen we onderweg de Eufraat niet missen. Goed voor de koffiepauze, op een overdekt terras hoog boven een van de twee grootste dammen van Turkije. Achter de enorme dam ligt het Atatürkmeer. Ismail weet er alles van. Dit is een onderdeel van het al meermalen genoemde GAP-project. Naast de energiecentrale voeren vier grote pijpen water naar zuidelijker streken, tot 180 kilometer ver. Voor bevloeiing van 163.000 vierkante kilometer landbouwgrond en de watervoorziening van steden als Harran en Sanli Urfa. We genieten van het uitzicht op de dam, de waterwerken daar beneden en de Eufraat die tussen de bergen verdwijnt.

Enkele kilometers na de damstop steken we de Eufraat over. Een legendarische rivier en een moment om op de brug bij stil te staan.

Dam van het Atatürkmeer

De Eufraat

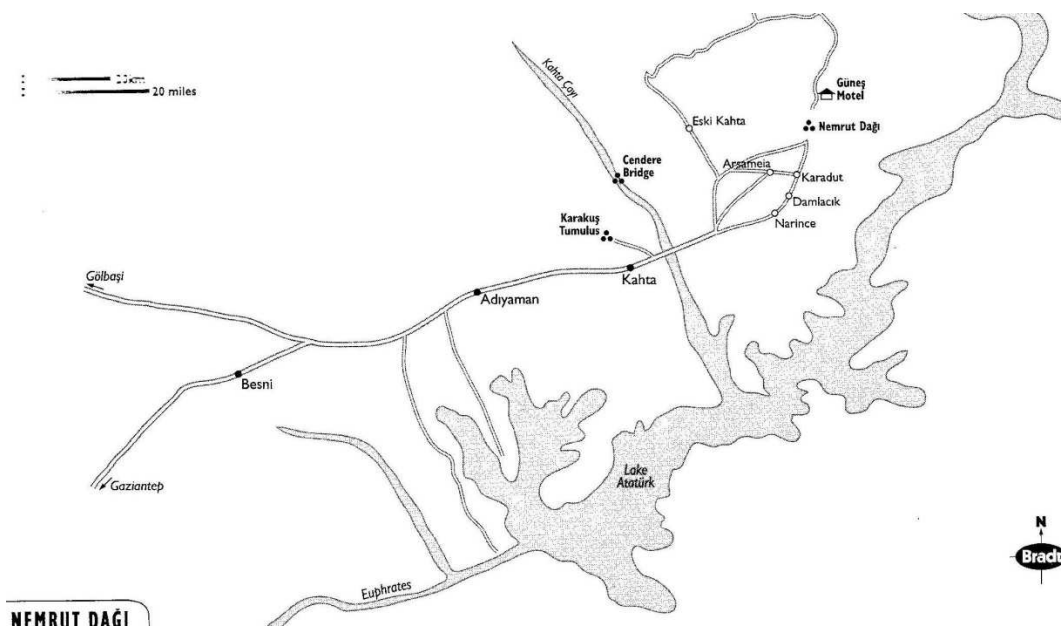
Grand Isias Hotel in Adyaman is vernoemd naar de vrouw van Antiochus I van Commagene. Het is modern en comfortabel. We gebruiken gezamenlijk de lunch op de zevende etage. Het bedienend personeel spreekt geen woord over de grens, wat vooral het afrekenen moeizaam maakt. Twee vrouwelijke bedienden maken samen voor iedereen apart de rekening op en komen er niet goed uit. Het duurt langer dan de hele lunch. Afrekenen doen ze dan nog niet eens. Dat moeten we de volgende morgen bij de balie doen. Er gaat meer fout daarboven. Terwijl wij al hebben afgerekend, zitten Henk en Nico nog steeds op hun eten te wachten. Toch halen ze op een of andere manier de dolmusbussen nog die ons naar Nemrut Dağı brengen, ons tweede hoogtepunt van vandaag, niet alleen figuurlijk, maar ook letterlijk, op 2206 meter. Ook Anita en Fred logeren hier en gaan mee naar boven.

Commagene was een kleine Armeense staat in het zuiden van Turkije, ten noorden van het toenmalige Syrië. In 163 v. Chr. maakte het zich los van het rijk van de Seleuciden en werd een zelfstandig koninkrijk. De beroemdste koning was Antiochus I, zoon van Mithradates I en Laodice, dochter van de Seleucidische koning. Antiochus regeerde van 70 v. Chr. tot 38 erna. Van zijn ouders nam hij de grote bewondering voor de Griekse beschaving over.

Door samen te werken met de Romeinse generaal Pompejus en een bondgenootschap met de Romeinen wist hij Commagene als zelfstandige staat te behouden. Ook zijn opvolger, Mithradates II was een “Romeinenvriend”. In 72 werd Commagene door keizer Vespasianus definitief ingelijfd als deel van de provincie Syrië.

Antiochus had een zeer hoge dunk van zichzelf. Hij was ervan overtuigd dat hij afstamde zowel van Alexander de Grote als de Perzische koning Darius. Hij vereerde dan ook een mengelmoes van Griekse en Perzische goden, zoals de Griekse Zeus en Apollo en de Perzische god Ahura Mazda. Hij voerde een aparte eredienst in voor zijn goden. Hij meende zelf ook de goddelijke status te bezitten, reden om na zijn dood te worden bijgezet in een graftombe ver van de mensen en dicht bij de goden, dus op de hoogste bergtop van zijn rijk. Dat werd de Nemrut Dağı (niet te verwarren met de gelijknamige vulkaan). Dat goden op de hoogste bergtoppen verbleven, is bij vele oude culturen een onderdeel van het geloof, zoals bij de Babyloniërs en Grieken. Er is een afbeelding waarop Antiochus de goden een hand geeft. Met zijn opvatting dat hij min of meer gelijk was aan de goden, wijkt hij niet veel af van zoveel heersers in de Oudheid maar ook in latere tijden. De macht stijgt ze kennelijk naar het hoofd en nog ver daarboven.

Overzicht van Atatürkmeer en Eufraat, Adiyaman en Nemrut Dağı

Na het stadje Kahta gaat de weg stijgen. We stoppen bij een grote kale heuvel waarop een tumulus is gebouwd, een hoge grafheuvel van losse stenen, die Mithradates II liet bouwen voor zijn moeder Isias en zijn zuster

Laodike. De plaats heet Karakuş, “zwarte vogel”, wat waarschijnlijk slaat op de onthoofde adelaar op de top van een grote pilaar. We lopen een rondje om de tumulus. De grafheuvel was ooit omringd door pilaren, waarvan er nu weer vier overeind staan, met op de toppen een adelaar, een leeuw en een steen waarop Mithradates zijn zuster de hand reikt. Het uitzicht op de omringende heuvels is groots. Je kunt in de verte in een dal nog een zijtak van het Atatürk-stuwmeer zien.

Verder. Na enkele bochten dalen we af in een buitengewoon breed rivierdal waarin alleen in het midden wat water stroomt. Het is de Cendere, een rivier die zijn water verderop in de Eufraat stort. Waar het water uit een kloof komt, hebben de Romeinse soldaten rond het jaar 70 een brug gebouwd. Het is het werk van het 16^e legioen Germania, afkomstig uit onze Lage Landen, dat in een veldslag capituleerde en daardoor niet meer betrouwbaar was. Het werd ontbonden, opnieuw gevormd en als 16^e legioen Flavia voor alle zekerheid overgeplaatst naar Commagene. In 195 werd de brug herbouwd in opdracht van keizer Septimus Severus, weer door het 16^e legioen.

Grafheuvel van Isias met zuil van Mithradates Romeinse brug van Septimus Severus (door Co Bleeker)

De brug, met een voor die tijd nieuwe vorm - een “ezelsrug” noemt Jona het - is nog steeds in goede staat. Wel is een van de vier zuilen bij de opritten verdwenen, maar dat hebben de Romeinen zelf op hun geweten. Ze waren gewijd aan keizer Septimus Severus, zijn vrouw Julia Domna en hun twee

zonen. Zoon Caracalla vermoordde zijn broer en, wonderlijk genoeg in onze ogen, werd niet zijn zuil verwijderd, maar juist die van de broer. Die werd daarmee geheel uit de geschiedenis weggewist en Caracalla werd keizer. We wandelen over de brug om te worden opgepikt door de bus, die is omgereden over de moderne brug verderop in het dal. Drie jonge honden liggen in de schaduw van een zuil zo diep te slapen dat ze ons niet eens opmerken, of ze doen alsof.

De steile klim naar de Nemrut Dağı begint en voert langs diepe kloven steeds hoger de bergen in. Er lijkt geen einde aan te komen. Na een kiosk, waar we kaartjes moeten kopen, duurt het nog een tijd voor we boven de boomgrens stijgen. We doorkruisen steenwoestijnen en krijgen steeds meer uitzicht op ronde bruine bergtoppen. Dan komt het hoogste punt in zicht. De parkeerplaats staat vol bussen, dus we zijn niet alleen. In het restaurant en de winkel bij de ingang krioelt het van de toeristen.

We moeten over een afstand van 600 meter nog 200 meter vrij steil klimmen naar het hoogste punt aan de andere kant van de grafheuvel, naar het oostelijke plateau. Goed voor de kuitspieren. De heuvel bestaat uit kleine stenen die keurig zijn opgestapeld tot een hoge berg van 50 meter. Erica pakt de tocht naar boven anders aan en neemt de ezel.

Klimmen naar de grafheuvel op Nemrut Dağı

Erica volgt per ezel

Het betreden van het plateau is min of meer een sensatie als je plotseling op een rij vijf enorme stenen hoofden en enkele dierenkoppen ziet liggen en daarachter, wat hoger tegen de grafheuvel, zes metershoge zetels, opgebouwd uit grote steenblokken. De figuren op de stoelen zijn deels flink beschadigd, maar het is duidelijk dat die hoofden daarbij gehoord hebben. Dan moet één hoofd verdwenen zijn. De uitleg wie die koppen voorstellen, is

wat verwarrend. Zo zijn Jona en Ismail het er niet over eens wie precies Antiochus is, maar daar Jona de expert is, moet die volgens ons gelijk hebben. De geraadpleegde reisgids is het met hem eens. Van links naar rechts hebben we te maken met Apollo, Tyche - voor Commagene de godin van de vruchtbaarheid - Zeus, Antiochus en tenslotte Hercules, die volgens Kees nogal “somber kijkt”. Antiochus plaatst zichzelf hier bewust tussen de goden. De hoofden worden geflankeerd door koppen van leeuwen en adelaars, die de goddelijke kracht symboliseren. Sommige hoofden zijn nogal beschadigd, vooral de kop van Zeus, bij wie de onderkant van het gezicht is verbrokken. Aan de scheuren te zien hebben vooral weer en wind toegeslagen. De bergtoppen hier zijn in de winter met sneeuw bedekt en 's zomers zijn er grote verschillen in temperatuur tussen dag en nacht. Volgens Jona is het heiligdom waarschijnlijk niet afgebouwd en zijn de hoofden nooit op de rompen daarboven geplaatst.

Op het oostelijke plateau van de Nemrut Dağı

Apollo

Tyche

Zeus

Antiochus I

Hercules

Op de achterkant van de zetels staan Griekse inscripties over de afstamming van de koning en hoe er op het altaar rituele offers gebracht moeten worden. Dat altaar is een uit zwart steen gemaakt platform tegenover de beelden. Het lijkt wel een landingsplaats voor helikopters.

Voor ons een mooi uitzichtpunt over de bruine bergen in de avondzon. Alles bij elkaar is het toch wel een wat bizar tafereel, al die enorme beeldhouwwerken boven op een hoge berg, tot eer en glorie van een koning van een minirijk met een maximaal ego. Zijn onderdanen moeten heel wat jaren geploeterd hebben om al dat zware materiaal naar boven te slepen, om dan uiteindelijk te moeten ervaren dat hun koning daar nooit zijn laatste rustplaats heeft gevonden.

Omdat we de zonsondergang niet willen missen, dalen we langs een pad snel af naar het westelijke terras. Daar is het druk van toeristen die wachten tot de zon ondergaat. Aan deze kant is de ingang van het graf onder de kunstmatige heuvel. Grote stapels steenblokken doen vermoeden dat er een tempel stond. Ook hier moet een rij zetels hebben gestaan met dezelfde opstelling als aan de andere kant, maar er is niet veel meer van over dan een aantal koppen van goden en dieren die ordeloos verspreid liggen over het met kettingen afgezette terrein. We wachten tot de zon zich in een rode gloed terugtrekt achter zwarte bergtoppen. Een moment van stilte.

Westelijk plateau van de grafheuvel op de Nemrut Dağı in de avondzon

In de vallende schemering dalen we af naar de parkeerplaats. Het duurt nog wel even voor iedereen de winkel heeft bezocht om een boek te bemachtigen over deze uitzonderlijke plaats. Dan dalen we in de duisternis de bergen af, langs een andere route dan op de heenweg, door meer dorpen dan op de heenweg. De meesten van de groep nemen 's avonds deel aan de gezamenlijke maaltijd op de ons al bekende zevende verdieping. Zonder problemen dit keer. We hebben nog wel wat om over na te praten. Het was een topdag!

14^e DAG, DONDERDAG 22 SEPTEMBER: GAZIANTEP EN DE MOZAÏEKEN UIT ZEUGMA

Door een vrij vlak en eentonig landschap rijden we in vier uur van Adyaman naar Gaziantep, onze laatste overnachtingsplaats, waar we morgen het vliegtuig nemen. Eerst staat ons nog iets buitengewoon moois te wachten vandaag: het mozaïekmuseum in Gaziantep. Pas enkele weken geleden geopend, splinternieuw en van enorme afmetingen. Het bevat een verzameling Romeinse mozaïeken van uitzonderlijke kwaliteit, afkomstig uit Zeugma.

De historische steden Seleukia en Apamea (samen Zeugma) aan de Eufraat zijn ca. 300 v. Chr. als een Griekse nederzetting gesticht door Seleukos I, een van de generaals van Alexander de Grote. In 64 v. Chr. werd de stad veroverd door de Romeinen, die haar Zeugma noemden, wat zoiets betekent als “botenbrug”. Door de ligging aan de zijderoute en aan de Eufraat werd het een belangrijk Romeins handelscentrum. Gedurende die periode was het 4^e legioen Scythia daar gelegerd. Rijke kooplieden en hoge officieren bouwden prachtige villa’s bij de stad met fraaie mozaïekvloeren.

Zeugma werd in 256 verwoest door een invasie van de Perzische Sassaniden onder koning Shapur I en kort daarna nog eens door een zware aardbeving. Later maakte de stad deel uit van het Byzantijnse rijk, maar de oude welvaart kwam niet meer terug. Toen de Arabieren in de 7^e eeuw Zeugma aanvielen, verlieten de inwoners de stad.

In 1987 begonnen opgravingen in Zeugma door het Archeologisch Museum van Gaziantep. In 1993 werd de eerste villa blootgelegd, waarbij men een prachtige mozaïekvloer vond. Daar Zeugma door de bouw van een dam in de rivier grotendeels dreigde onder water te lopen, werden de opgravingen aan het eind van de jaren negentig versneld, wat leidde tot de vondst van een groot aantal goed bewaarde mozaïeken. Totaal ongeveer 800. Die werden overgebracht naar Gaziantep en de mooiste zijn nu te bewonderen in het nieuwe museum.

Het museum is prachtig ingericht. Om de bezoekers een indruk te geven hoe de mozaïeken ooit in een Romeinse villa hebben gelegen, heeft men die situatie min of meer nagebouwd, met tuinen, zuilen en wandschilderingen van een bergachtige omgeving. Alles is heel prachtig verlicht. Het valt op

dat veel mozaïeken zo gaaf zijn gebleven. Een verklaring is dat ze eeuwenlang diep onder het puin hebben gelegen, zodat het weer geen invloed had en rovers er niet bij konden.

De meeste afbeeldingen zijn gebaseerd op motieven uit de Griekse goden- en heldenwereld, zoals Dionysos, Poseidon, Aphrodite, Eros, Achilles en Daedalus. Vooral Dionysos was geliefd. Een legende vertelt dat deze god de eerste was die een brug over de Eufraat bouwde. Een typerend mozaïek voor Zeugma is de afbeelding van Eufrates, de riviergod.

Euphrates

en

Poseidon

Via een donkere smalle gang op de eerste etage kom je bij een heel klein maar beroemd brok mozaïek dat het herkenningssmotief is geworden van Zeugma, het zogenoemde “zigeunermeisje”.

Het fragment vindt men kennelijk zo kostbaar dat er een speciale bewaker bij is gezet, die goed oplet dat je er niet te dichtbij komt. Via een andere gang mag je weer naar buiten. Overigens is het waarschijnlijk helemaal

geen zigeunermeisje. Dat dacht men vermoedelijk vanwege de oorbel, maar er wordt ook wel gedacht aan een vrouwelijke begeleider van Dionysos en zelfs aan Alexander de Grote. Niemand weet het.

Vermeldenswaard zijn de twee zwarte basaltzuilen aan de ingang. Op het reliëf van de ene geeft koning Antiochus Apollo een hand, op de andere Hercules. Aan de achterkant van de zuilen staat een tekst van Antiochus, over de goden van Commagene en de regels die men diende te respecteren in het heiligdom. Zeugma en ook Antep vielen binnen het rijk van Antiochus, dus het verbaast niet dat de zuilen, waarschijnlijk uit een tempel afkomstig, in Zeugma zijn gevonden.

Antiochus schudt de hand van Apollo en Hercules

Nog onder de indruk van alle pracht verzamelt de groep zich in een winkel aan het plein naast het museum. Boeken over de mozaïeken vinden gretig aftrek. De koffie trouwens ook. Ons Tilmen Hotel blijkt pal in het centrum te staan, vlak bij een druk en lawaaiig kruispunt waar de hele dag grote bussen voorbij denderen. Maar goed dat het hotel over airco beschikt en we 's nachts de ramen gesloten kunnen houden.

's Middags gaat iedereen de stad in, voor lunch en om wat rond te kijken. Op straat wordt net als in de meeste Turkse steden veel kleinhandel bedreven. Opvallend is dat alle oudere vrouwen een zwarte hoofddoek

dragen en een lange vormloze jas, terwijl de jonge vrouwen en meisjes bijna allemaal zonder hoofdbedekking lopen en in jeans of andere moderne kleding. Duidelijk een generatieverschil.

Om zeven uur in de avond worden we in de hal van het hotel verwacht, voor een gezamenlijk slotdiner. Een aantal dames heeft zich er speciaal op gekleed. Uit eten ergens in de stad wordt niets met zo'n grote groep, dus het wordt de eetzaal van ons hotel. Daar heeft Ismail een diner met lokale gerechten besteld. Dat betekent natuurlijk linzensoep vooraf. Dan neemt Joop het woord. Hij is gestrikt om dankwoorden te spreken.

De chauffeur, dit keer ook aanwezig, krijgt van Joop complimenten, omdat hij ons zo veilig heeft rondgereden. Hulde! Ismail is een prima gids gebleken, die wist te improviseren en die met trots ons veel heeft verteld over zijn land en zijn volk. Zijn oproep aan ons als "lieve mensen" heeft goed gewerkt. Joop zou zelf niet zoveel geduld hebben gehad met deze groep en na een week al zijn uitgebarsten, maar Ismail bleef altijd kalm. Ismail bedankt!

Jona tenslotte heeft ons met deze reis niet alleen prachtige landschappen laten zien, maar ons ook veel geleerd over de oude geschiedenis van het land. Ook Joop heeft de uitleg goed begrepen, terwijl hij toch meent een achterstand te hebben vergeleken bij veel mensen in de groep die ervoor hebben doorgeleerd. Jona mag dan een groot hoofd hebben, toch snapt Joop niet waar hij al die kennis heeft opgeslagen. Jona, bedankt. Dan deelt hij als blijk van waardering namens de groep enkele enveloppen uit.

De bus brengt ons naar ons toetje, in een baklavabakkerij. De eigenaar is een kennis van Ismail. Gaziantep is beroemd om zijn baklava, een zoet gebak met pistachenoten als basisgerecht. Er zijn veel vormen en smaken. In de winkelruimte krijgen we thee aangeboden en we mogen twee soorten gebak uitzoeken. Een heel gezellig slot van deze dag en eigenlijk ook van de reis.

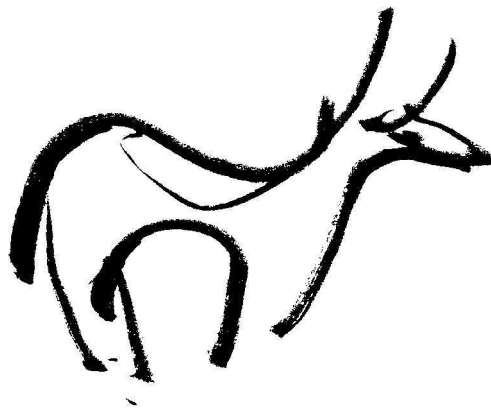
15^e DAG: VRIJDAG 23 SEPTEMBER: TERUGREIS

Tijdens de rit naar het vliegveld, al heel vroeg in de morgen, bedanken Jona en Ismail voor ons gezelschap. Jona vindt het een gezellige want chaotische groep. Daar kunnen we mee leven. Op het vliegveld helpt Ismail ons met inchecken en neemt afscheid. De rest van de reis is niet zo interessant:

tweemaal een veiligheidscontrole, wachten, een vlucht van enkele uren naar Istanbul, opnieuw wachten en veiligheidscontrole, en verder weer met de volgende Airbus 321. Alles stipt op tijd en zonder problemen. Al vroeg in de middag staan we weer op Schiphol. Einde van de reis. In de bagagehal nemen we afscheid van elkaar. Vreemd dat je in enkele weken een hechte groep gaat vormen, heel vertrouwd allemaal, en dan is het plotseling voorbij, iedereen gaat zijn eigen weg. Bij groepsreizen is dat telkens weer een wonderlijke ervaring. Vaarwel en hopelijk tot ziens!

Mozaïek van Poseidon (Zeugmameuseum Gaziantep)

Schets Kiek Jansen
(Museum Ankara)

DEELNEMERS:

Alie van Arragon

Co Bleeker

Lily Bleeker-Nass

Theo Broekhof

Piet van Dalen

Carola van Dalen-Mans

Erica Guépin

Hilda Hofstee

Jeannie van den Hondel

Kiek Jansen

Aleid Kortmann-Kammer

Marijke Kruizinga

Nico Kuin

Tineke Meinema

Joop Schouten

Gre Schouten-Klaver

Neur Spiekermann-Schijns

Willemijn Stokvis

Kees Tol

Pien Visser

Henk Waterbeek

Ellen Wendel

Frans Wendel

Reisleider: Jona Lendering

Dagboekschrijver

